સર્વોપરી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ
અને
વિશ્વધર્મ

લેખન - સંકલન

અ. મુ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

૧

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

અમદાવાદ-૧૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશનનું પ્રતીક

પ્રતીકમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના ચરણકમળમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ભગવત્સ્વરૂપનાં સોળ વિલક્ષણ ચિહ્નો છે:

***જમણા ચરણકમળમાં નવ ચિહ્નો:**

સ્વસ્તિક માંગલ્યમય ભગવત્સ્વરૂપને સૂચવે છે.

અષ્ટકોણ ઉત્તર-દક્ષિણ-પૂર્વ-પશ્ચિમ-અગ્નિ-ઈશાન-નૈઋત્ય-વાયવ્ય એવી આઠે દિશામાં ભગવત્-કરુણા વહી રહી છે તેનું પ્રતીક છે.

ઊર્ધ્વરેખા ભગવત્કૃપાથી થતું જીવોનું સતત ઊર્ધ્વીકરણ દર્શાવે છે.

અંકુશ સર્વને અંકુશમાં રાખવા સર્વકારણના કારણ રૂપ ઐશ્વર્યનું દ્યોતક છે ને અંતઃશત્રુને વશ રાખવાનું સૂચવે છે.

ધ્વજ અથવા કેતુ સત્યસ્વરૂપ ભગવાનની વિજય-પતાકા છે.

વજ્ર ભગવત્સ્વરૂપનું વજ્ર જેવું શક્તિશાળી બળ જીવના દોષો નષ્ટ કરી કાળ-કર્મ-માયાના ભયથી મુક્ત કરે છે તેમ નિર્દેશે છે.

પદ્મ જલકમલવત્ નિર્લેપ કરનાર ભગવત્સ્વરૂપની કરુણાસભર મૃદુતા સૂચવે છે.

જાંબુફળ ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાને મળતા દિવ્ય સુખરૂપી રસનું સૂચક છે.

જવ અગ્નિમાં જવ, તલ આદિ અનાજ હોમી અહિંસામય યજ્ઞ કરનારા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાના ધનધાન્ય ને યોગક્ષેમનું ભગવાન પોતે વહન કરે છે તેમ સૂચવે છે.

*ડાબા ચરણકમળમાં સાત ચિહ્નોઃ

મીન સામા પ્રવાહે વહી ઉદ્‌ભવસ્થાને પહોંચતા મત્સ્યની પેઠે ઐશ્વર્ય-સુખના ઉદ્‌ભવસ્થાન ભગવત્સ્વરૂપને પામવાનું સૂચવે છે.

ત્રિકોણ જીવને આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિમાંથી છોડાવી ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મની ત્રિપુટીથી પર પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ કરવાનું નિર્દેશક છે.

ધનુષ અધર્મ થકી પોતાના આશ્રિતોના આરક્ષણનું પ્રતીક છે.

ગોપદ ભગવત્પ્રિય ગોવંશ અને ભગવત્પ્રિય સત્પુરુષોના પરોપકારી લક્ષણને સૂચવે છે.

વ્યોમ ભગવત્સ્વરૂપનો આકાશવત્ નિર્લેપપણે સર્વત્ર વ્યાપ સૂચવે છે.

અર્ધચંદ્ર ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાન વડે ચંદ્રકળાની જેમ વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવે છે.

કળશ ભગવત્સ્વરૂપની સર્વોપરિતા અને પરિપૂર્ણતાનું પ્રતીક છે.

પ્રતીકમાં રહેલા ભગવત્સ્વરૂપનાં ચિહ્નોનાં રહસ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, સર્વ જીવનું હિત થાય એવી નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાન-ધ્યાન-સેવા પ્રવૃત્તિ સદૈવ કરતા-કરાવતા રહેવાના મિશનના પુરુષાર્થમાં ભગવત્કૃપા વહ્યા કરો એવી શ્રીહરિના ચરણકમળમાં પ્રાર્થના.

।। श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।।

સર્વોપરી
ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ
અને
વિશ્વધર્મ

: લેખન સંકલન:

*** અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર ***

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

૧

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા

*** પ્રકાશન સમિતિ ***

: પ્રેરક - માર્ગદર્શક:

*** અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર ***

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન, અમદાવાદ
(રજિ. નં. ઈ/૪૫૪૬/અમદાવાદ : ૧૯૮૧)

ચતુર્થ સંસ્કરણ
પ્રત : 3000
૧૯૯૯, ૧૬, ફેબ્રુઆરી
સં. ૨૦૫૫ મહા વદ અમાસ

સેવા મૂલ્ય : રૂ. ૫

પ્રકાશક :
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન
૮, સર્વમંગલ સોસાયટી,
નારણપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩

મુદ્રક :
ભગવતી ઓફસેટ
બારડોલપુરા, અમદાવાદ

સર્વોપરી ઉપાસ્ય મૂર્તિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન

અર્પણ

અનંતકોટિ મુક્તના સ્વામી અને સદા સાકાર દિવ્ય મૂર્તિ એવા **શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના** આદર્શ તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવનારા, એ દિવ્ય સ્વરૂપની સર્વોપરિતા સર્વત્ર પ્રવર્તાવનારા અને અનાદિ મુક્તની સર્વોત્તમ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવનારા --આ રીતે સમગ્ર માનવકુળ પર મહદ્ ઉપકાર કરનાર

પરમ કૃપાળુ

અનાદિ મુક્તરાજ પ. પૂ.

શ્રી અબજીબાપાશ્રીના

ચરણકમળોમાં સાદર

સમર્પિત.

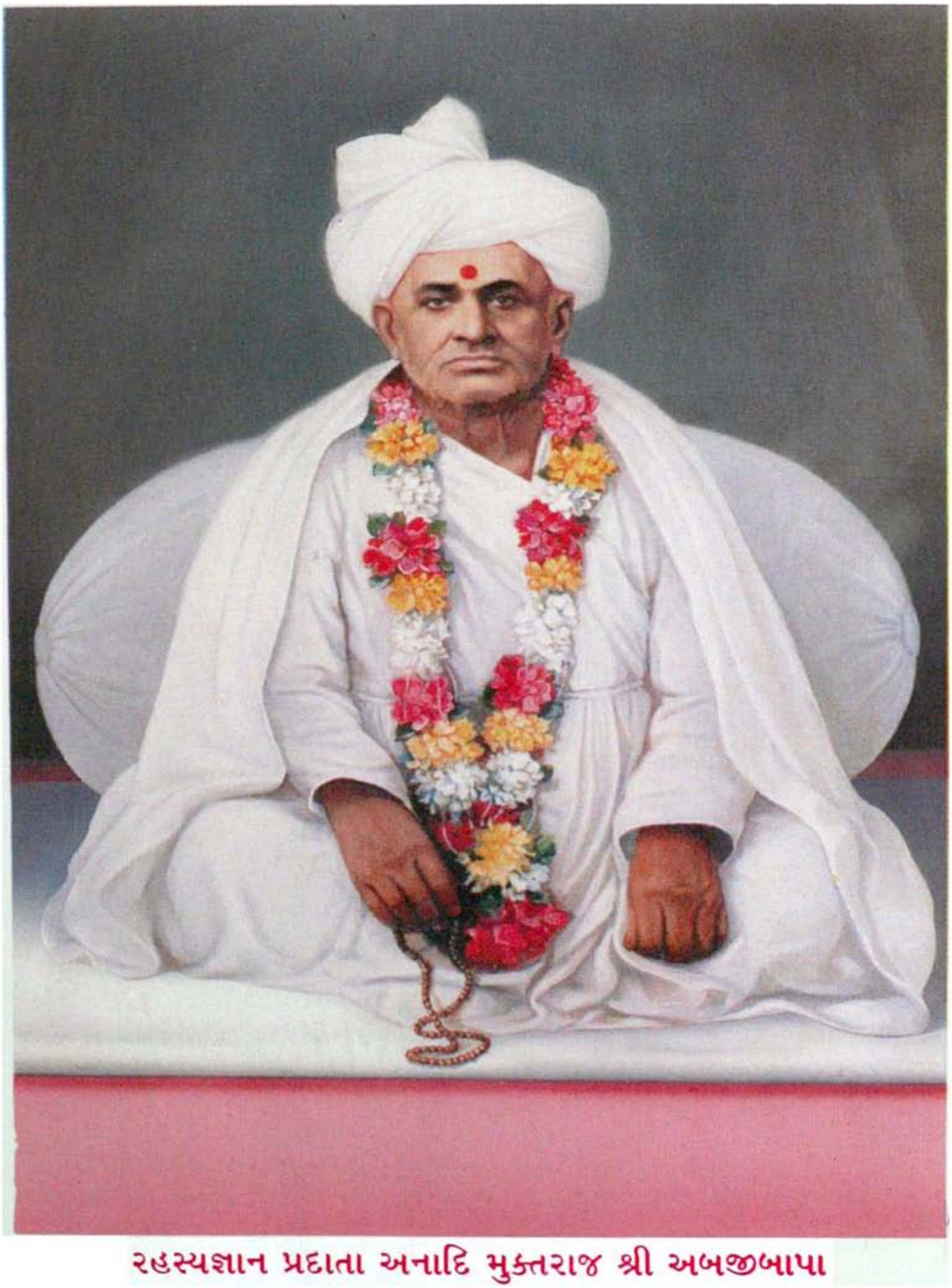

રહસ્યજ્ઞાન પ્રદાતા અનાદિ મુક્તરાજ શ્રી અબજીબાપા

સંપાદકીય વિશેષ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન એવી ગ્રંથશ્રેણી પ્રકાશિત-સંપાદિત કરવા ઉત્સુક છે કે જે સમગ્ર માનવજાત માટે કલ્યાણકારી હોય અને જેના વાચનથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચતમ હેતુ બર આવતો હોય.

વર્તમાન બુદ્ધિયુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનો મૂળભૂત હેતુ જીવનમાં ઉચ્ચતર મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે અને જીવનનું ઊંચામાં ઊંચું મૂલ્ય પરમાત્માના પરમસુખનો અનુભવ કરવો તેમાં રહેલું છે. આ હેતુઓ તરફ દોરી જવામાં આ ગ્રંથશ્રેણી સહાયભૂત બને એવી અપેક્ષા છે.

શિક્ષણ, વિજ્ઞાન ને યંત્રવિદ્યાના સતત વધતા જતા વ્યાપને આપણે એવી રીતે ઢાળવો છે કે એ કેવળ ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિનાં સાધન બની ન રહેતાં, માનવીના આંતરિક વિકાસમાં ઉચ્ચતમ મદદગાર બની રહે; સાથોસાથ આપણે એવી સમજણ પ્રસારવી છે કે ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ લક્ષ્ય ઉત્તરોત્તર વિકસીને પરમાત્માના દિવ્યસુખમાં મળી જવામાં છે.

દિવ્યાનંદની પ્રાપ્તિ માટે સતત વિકસતા જવાની પ્રાકૃતિક અંતઃપ્રેરણા માનવને ઈશ્વરે આપેલી અણમૂલ બક્ષિસ છે. તે એવું સૂચવે છે કે આપણે સૌ સાથે મળીને

એવી સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ કે જેથી જીવનના ઊર્ધ્વીકરણની પ્રક્રિયા નિર્બાધ રીતે પૂરતી મોકળાશથી ખીલી ઊઠે. આ કાર્યને વેગ મળે એવા પ્રેરણાદાયી સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું આવશ્યક છે.

માનવજાતના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક શ્રેય માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને, જીવનને સતત ઊર્ધ્વ બનાવી, આત્યંતિક દિવ્ય સુખને પમાય એવો સર્વસમન્વયી જ્ઞાનમાર્ગ પ્રસ્થાપિત કરેલ છે; તેમની શ્રીમુખવાણી 'વચનામૃતમ્' તથા 'શિક્ષાપત્રી'માં એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ અનન્ય છે અને સવિસ્તર સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત થયેલ છે. તદ્ઉપરાંત પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતો ને ગૃહસ્થી મુક્તપુરુષો દ્વારા સર્વહિતાવહ સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં સર્વગ્રાહ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ ને જીવન જીવવાની ખરી દિશા બતાવવામાં આવી છે. તેથી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં સર્વજનો - પૂર્વના હોય કે પશ્ચિમના, સૌને દિવ્યતા તરફ દોરી જવામાં પથદર્શક નીવડે એવા એ આદર્શો તથા જ્ઞાનને અર્વાચીન જ્ઞાનના પ્રકાશમાં રજૂ કરવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. અમને ખાતરી છે કે તેનાથી માનવજીવનમાં સંવાદિતા આવશે ને આધુનિક જીવનની વિષમતા ધીરે ધીરે ઓછી

થતી જઈ દૂર થઈ જશે.

ભારત કે વિશ્વનું અન્ય સાહિત્ય કે જેમાં દર્શાવેલ વિચારો અમારા ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત હશે તો તે પણ આ ગ્રંથશ્રેણીમાં આવરી લેવામાં આવશે.

અમારી ઇચ્છા એવી છે કે આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકો ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ બલ્કે હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં પણ પ્રકાશિત કરવાં, જેથી અન્યભાષી વાચકોને પણ આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકોનો લાભ મળે.

મિશનની આ પ્રવૃત્તિને સફળતા બક્ષવામાં સૌનો સાથ-સહકાર ઇચ્છીએ છીએ અને મિશનના સર્વ કાર્યમાં સદૈવ પ્રભુકૃપા મળે એ જ અભ્યર્થના.

દાસાનુદાસ
નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર
સ્થાપક પ્રમુખ
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

સં. ૨૦૪૨, શ્રીહરિ જયંતી
૧૯૮૬, ૧૮ એપ્રિલ
અમદાવાદ

આદ્ય સંસ્થાપક

અનાદિ મુક્તરાજ
પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ ગીગાભાઈ ઠક્કર

નિવેદન

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની અનંત દિવ્ય લીલાઓ અને સર્વજીવહિતાવહ સામાજિક તથા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ, આપણાને ઉચ્ચ પ્રકારની માનવતા, સેવા, સમાજસુધારણા અને પ્રેમભક્તિના ગુણોનું સિંચન કરનારી, તેમ જ નાસ્તિકતાના ગાઢ તિમિરને ભેદી પરબ્રહ્મ પરમાત્માના પ્રકાશને પમાડે તેવી ચમત્કારી ને સમર્થ છે. તેનું સતત મનન-ચિંતન સમગ્રપણે આપણું રૂપાંતર કરી આપણને સંસ્કારી, સદાચારી અને સાચા અર્થમાં સત્સંગી બનાવશે એ નિર્વિવાદ છે. આ હેતુને લક્ષમાં રાખી અ. મુ. શ્રી નારાયણભાઈ ઠક્કરે આ પુસ્તિકા તૈયાર કરેલ છે.

અંધશ્રધ્ધા, કુરીતિઓ, પ્રલોભનો, વહેમો અને ધર્મમાં પ્રવેશેલી ગેરસમજણથી સમાજનું વાતાવરણ જ્યારે દૂષિત ને કલુષિત થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે ક્રાંતિકારી અવતારી મહાપ્રભુ શ્રી સ્વામિનારાયણે મનુષ્યસ્વરૂપે પ્રગટ થઈ, જીવોને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી બહાર લાવી પ્રકાશમાં આણ્યા. મનુષ્યોમાં સાર-અસાર તથા સાચા-ખોટાનો વિવેક સમજવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પેદા કરી. આ કાર્ય તેમણે અનેક લોકોના જીવન સાથે એકરૂપ થઈને, કર્યું. લોકો સદાચાર સમજ્યા; ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય

ને ભક્તિનાં મૂલ્યો સમજ્યા ને તેમના વર્તનમાં એ ઉતારીને સાચા માનવ બન્યા.

વર્તમાન સમયે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના સમન્વયકારી, સર્વમાન્ય ધર્મની સ્વચ્છ અને ઉન્નત નીતિરીતિની પાવનકારી જ્યોત વિશ્વભરમાં પ્રકાશિત થઈ રહી છે. સર્વત્ર સ્વામિનારાયણ ભગવાનનો દિવ્ય સંદેશ માનવજાતના આત્માને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરી રહ્યો છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના જીવન-કવનનો તાત્ત્વિક રીતે અભ્યાસ કરવો એ આધ્યાત્મિક પિપાસાવાળી દરેક વ્યક્તિ માટે આવશ્યક ને અનિવાર્ય છે. દરેક વ્યકિત આમ કરવા પ્રેરાય એ માટે સંક્ષિપ્તમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જીવનનાં જુદાં જુદાં સામાજિક ને આધ્યાત્મિક પાસાઓ ઉપસાવીને તેમના અવતારી કાર્યની અનેકવિધ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તિકામાં રજૂઆત કરી છે. આ પુસ્તિકા એ દિશામાં સર્વને ઉપયોગી ને ફળદાયી નીવડે એવી મહાપ્રભુને પ્રાર્થના.

૧૯૯૯, ૧૬ ફેબ્રુઆરી — **પ્રકાશન સમિતિ**
સં. ૨૦૫૫, મહા વદ અમાસ — **શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન**
અમદાવાદ

*** અ. મુ. પ. પૂ. શ્રી નારાયણભાઈની દિવ્ય સ્મૃતિમાં આ પુસ્તક તેઓશ્રીના જન્મદિને [તા.૧૬ ફેબ્રુઆરી] પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.**

સર્વોપરી
ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ
અને
વિશ્વધર્મ

પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અવતારી કાર્યને મૂલવવાના પ્રયાસને મહાસાગરને તળિયેથી મોતી કાઢવાના પ્રયાસ સાથે સરખાવી શકાય. પરબ્રહ્મ પરમાત્માને કોઈ શું મૂલવી શકે? તેમને કોઈ શું ઓળખાવે? તે પોતે જ પ્રગટ થઈ પોતાને ઓળખાવે છે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ પરાત્પર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, એની સાબિતી કેવળ સ્વાનુભવ છે. એ બુદ્ધિથી નહિ પણ અનુભવથી જ સમજી શકાય એમ છે; છતાં સર્વહિતાર્થે સમકાલીન સમર્થ ચિંતકો, મહાપુરુષોના અભિપ્રાયો, સંતો ને મુમુક્ષુજનોને થયેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવો અને શાસ્ત્રોનાં આધારવચનો પરથી એનું સમર્થન કરવા આપણે નમ્ર પ્રયાસ કરીએ; જો કે

ભગવાનનાં ચરિત્રોમાંથી યથાર્થ સાર તો તેના ખાસ ખપવાળાઓ જ સમજે છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણમાં ઘડીભર ભગવાન તરીકેનું આરોપણ ધારો કે ન કરીએ તો ય એમના ચારિત્ર્યનું નિરીક્ષણ જો કરવામાં આવે તો તેના પરથી આપણને લાગશે જ કે તે મનુષ્યના જીવનને વિશેષ ઉન્નત અને ઉપકારક બનાવે એવું છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણનો પ્રાદુર્ભાવ

જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે દરેક યુગમાં પરમાત્મા અધર્મના વિનાશાર્થે અને ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતાર ધારણ કરે છે. શ્રી સ્વામિનારાયણના પ્રાદુર્ભાવ પૂર્વે લાંબા સમયથી ધર્મનો લોપ થતો આવ્યો હતો. દેશભરમાં અંધાધૂંધી, અરાજકતા, ધાડો, લૂંટફાટો, ખૂનરેજી વગેરે થતાં હતાં. તામસ યજ્ઞોનું સેવન કરાતું હતું. કુંડાપન્થ, કૌલ, શાક્ત, વામમાર્ગ, શુષ્કવેદાંત પ્રચલિત હતાં. આસુરી સંપત્તિને પોષણ મળે એવું આચરણ ચારેકોર નજરે પડતું હતું. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કેટલેક અંશે શિથિલતાને પામ્યો હતો.

આવા વિષમકાળમાં સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્ર માસની શુકલ નોમ, તા. ૨-૪-૧૭૮૧ને દિવસે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે અયોધ્યા પાસે આવેલા ગામ છપૈયાપુરને વિષે, શ્રી ધર્મદેવ તથા ભક્તિમાતાને ત્યાં અવતાર ધારણ કર્યો. તેમના પિતાનું મૂળ નામ તો હરિપ્રસાદ હતું; પરંતુ તેમનામાં ધર્મના ગુણો વિશેષ હોવાથી તે 'ધર્મદેવ' તરીકે ઓળખાતા. તેમનાં માતાનું નામ પ્રેમવતી હતું. તેમનામાં પ્રધાનત: ભક્તિના ગુણો હોવાથી સૌ તેમને 'ભક્તિમાતા'ના નામથી સંબોધતા.

શ્રી સ્વામિનારાયણ પ્રગટ થયા તે અગાઉ કેટલાક મુક્ત પુરુષો અવતરી ચૂક્યા હતા, જેમણે પાછળથી શ્રી સ્વામિનારાયણના આશ્રિત થઈ તેમની સામાજિક ને ધાર્મિક ક્રાંતિના કાર્યમાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો હતો. સૂર્યોદય થતાં જેમ દિશાઓ પ્રકાશવા લાગે, તેમ પ્રભુના પ્રાકટ્યથી એ બધાંમાં અલૌકિક પ્રભા ખીલી ઊઠી; કોઈને દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન થવા લાગ્યાં; કેટલાંકની સંસારની વાસનાઓ તૂટી જઈ, વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ; સામાન્ય જનોમાં મુમુક્ષુતા જાગ્રત થવા લાગી. પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવની આવી વિલક્ષણતા જણાવા લાગી.

શ્રી સ્વામિનારાયણનું અવતારી પ્રાકટ્ય મહાન સંક્રાંતિને સમયે જ થયું. ઇસુ ખ્રિસ્તની આ અઢારમી સદીમાં બીજી મહાન વ્યક્તિઓ પણ પ્રગટ થઈ. ગુજરાત, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડમાં ધીરો, ભોજો, રણછોડ, લાલો વગેરે ભક્તો આ સમયે હતા. દયારામ કવિ તથા રાજા રામમોહનરૉય જેવા કવિ અને સમર્થ ચિંતકો પણ આ સમયમાં થયા. આ એ જ સદી હતી કે જેમાં હિંદભરમાં મોટામાં મોટી સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ક્રાંતિનો ઇતિહાસ સર્જાયો. એ ક્રાંતિનો ઇતિહાસ સર્જવામાં શ્રી સ્વામિનારાયણનો ફાળો સૌથી મોટો હતો.

બાલ્યકાળ

શ્રી સ્વામિનારાયણનું બાળપણનું નામ ઘનશ્યામ હતું. આઠ વરસની ઉંમરે યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પામ્યા પછી પિતા પાસેથી થોડા જ સમયમાં પોતાની અલૌકિક બુદ્ધિ દ્વારા તેમણે વેદ, વેદાંત વગેરેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આ અરસામાં એક વાર બાલ ઘનશ્યામ પોતાના પિતા ધર્મદેવ સાથે અદ્વૈતવાદી વિદ્વાનોની સભામાં ભાગ લેવા કાશી ગયા. અહીં અદ્વૈતવાદી પંડિતોનો

બાલ ઘનશ્યામે પરાજય કર્યો. બાલ ઘનશ્યામની વિદ્વત્તા જોઈ પંડિતો દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. એક નાના બાળકમાં આટલી બધી શક્તિ! નર્યું આશ્ચર્ય!!

એમના બાલ્યકાળનો એક વધુ પ્રસંગ આપણે જોઈએ. ઘનશ્યામ આઠ-દશ વર્ષના હતા, ત્યારે એક વાર છપૈયા ગામમાં એક માછીમારે મીનસરોવરમાંથી માછલાં પકડીને કિનારે મૂક્યાં. ઘનશ્યામે દૃષ્ટિમાત્રથી તેમને સજીવન કરી પાછાં જળમાં મૂકી દીધાં; અને માછીમારને અહિંસા ધર્મ સમજાવતાં કહ્યું: 'જેમ તને જીવવાનો અધિકાર છે તેમ આ જીવોને પણ છે.' નાના બાળકનું આ ઐશ્વર્ય જોઈ માછીમારે પોતાનો ધંધો જ છોડી દીધો.

બાલ્યકાળમાં આવી અદ્ભુત અને ચમત્કારિક શક્તિનું દર્શન કોઈ વ્યક્તિવિશેષ પુરુષના જીવનમાં જ જોવા મળે.

હવે ઘનશ્યામ ૧૧ વર્ષના થયા. ૬ માસમાં જ તેમનાં માતા અને પિતા બંને અક્ષરધામનિવાસી થયાં. ત્યાર પછી એક દિવસ એવું બન્યું કે કુસ્તી લડતી વખતે ઘનશ્યામે એક છોકરાને ફેંકી દીધો. આ બનાવથી તેમના મોટાભાઈને ફરિયાદ મળી. મોટાભાઈ

રામપ્રતાપજીએ ઘનશ્યામને ખૂબ મીઠો ઠપકો આપ્યો. ઘનશ્યામે કહ્યું: 'મોટાભાઈ, હવે પછી તમારે મારે વિષે કદી પણ કશું જ સાંભળવું નહિ પડે.' રામપ્રતાપજીને ઘનશ્યામના આ માર્મિક વાક્યના અર્થનો ખ્યાલ તે વખતે નહિ આવ્યો, પણ ઘનશ્યામને ઘર છોડવાનું કારણ મળી ગયું.

નિષ્ક્રમણ

આ પ્રસંગ બાદ ખરેખર બીજે **જ** દિવસે વૈરાગ્ય અને તપસ્યાને પ્રિય માનનાર ઘનશ્યામે સંવત ૧૮૪૮ના આષાઢ સુદ દશમ, તા. ૨૯-૬-૧૭૯૨ શુક્રવારને દિને બ્રાહ્મમુહૂર્તે કોઈને ખબર આપ્યા વિના, સ્નાન કરવાને બહાને પોતાના અવતારી કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે સદાને માટે ગૃહત્યાગ કર્યો. આ દિવસ શ્રી સ્વામિનારાયણનો નિષ્ક્રમણદિન છે.

વનવિચરણ અને ભારતપરિક્રમણ

હવે ઘનશ્યામ, નીલકંઠને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. નિર્ભય નીલકંઠે ૭ વર્ષ, ૧ માસ અને ૧૧ દિન હિમાલયના ઘોર વનમાં તથા સારાયે ભારતનાં

તીર્થોમાં પગપાળા વિચરણ કર્યું. વનમાં ગોપાલ નામના યોગી પાસે કિશોર નીલકંઠે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો અને હઠયોગની સર્વ કળાઓ શીખી લીધી. વનવાસ દરમિયાન નીલકંઠે અતિ કઠિન તપશ્ચર્યા કરી શરીરને સૂકવી નાંખ્યું, તે એટલી હદે કે શરીરમાં જો કાંઈક વાગે તો ઘામાંથી પાણીનું ટીપું નીકળતું, પણ રુધિર તો નીકળતું જ નહિ! આવી સ્થિતિમાં પણ નીલકંઠ હંમેશ સ્વસ્થ અને તેજસ્વી લાગતા હતા.

વનવિચરણ અને ભારતપરિભ્રમણ દરમિયાન પ્રતાપી નીલકંઠે જ્ઞાનોપદેશ આપી હજારો સાધુબાવાઓને સન્માર્ગે વાળ્યા. તેમના દિવ્ય પ્રભાવ માત્રથી અનેક પાપીજનો પાસે તેમનાં પાપકર્મો મુકાવ્યાં અને તેમને દૈવી બનાવ્યાં. અનેક મુમુક્ષુ જીવોનાં જીવન ફેરવી નાંખ્યાં. અવતારી પુરુષથી શું અશક્ય હોય?

માનવ-સંસ્કૃતિનો સમગ્ર ઇતિહાસ જોતાં આપણને લાગે છે કે નીલકંઠવર્ણીના વનવિચરણની સમગ્ર ઘટના અદ્‌ભુત અને અદ્વિતીય છે. નીલકંઠવર્ણી પોતાનાં વિચરણ અને પરિભ્રમણ જેમ જેમ આગળ ધપાવે છે તેમ તેમ એમની અસાધારણતાનાં આપણને દર્શન થાય છે.

દીક્ષા

દીક્ષા-પ્રસંગ પણ નીલકંઠવર્ણીના અલૌકિક પ્રભાવ વિષે ઘણું ઘણું કહી જાય છે. વિચરણ કરતાં કરતાં વર્ણીવેશે નીલકંઠ છેવટે કાઠિયાવાડના માંગરોળ બંદરની પાસે આવેલા લોજ ગામે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગામની બહાર આવેલ 'લોજની વાવ' પર આવીને બેઠા. તેવામાં સ્વામી રામાનંદજીના સુખાનંદ નામે એક શિષ્ય સાધુ વાવ પર નહાવા આવ્યા. સુખાનંદ તેજસ્વી નીલકંઠવર્ણીને જોતાં જ વિસ્મય પામી આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. બંને વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો. સુખાનંદે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે; તમારાં માતાપિતા કોણ વગેરે પ્રશ્નો પૂછતાં, નીલકંઠે જવાબ આપ્યો: 'હું બ્રહ્મપુરથી આવ્યો છું અને મારે બ્રહ્મપુર જવું છે અને જે ત્યાં લઈ જાય તે જ મારાં ખરાં માતાપિતા.' આ અર્થગંભીર ઉત્તરમાં નીલકંઠે પોતે કોણ છે એ જણાવી દીધું. આવો ઉત્તર સાંભળી સુખાનંદ દિંગ થઈ ગયા અને પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા આટઆટલાં વર્ષોથી ગુરુ પાસે રહી તનતોડ મહેનત કરી હતી, તે જ્ઞાનનો ભંડાર આ

નાનકડા બ્રહ્મચારીમાં ભરેલો જોઈ, એમના પ્રત્યે સુખાનંદને માન થયું. પછી સુખાનંદ નીલકંઠને સ્વામી મુક્તાનંદજી પાસે તેડી લાવ્યા. નીલકંઠે રામાનંદજીના પટ્ટશિષ્ય મુક્તાનંદજી સમક્ષ પોતાની પ્રભુદર્શનની પ્યાસ વ્યક્ત કરી. મુક્તાનંદજી તથા નીલકંઠ બંનેએ અલગ અલગ પત્ર સ્વામી રામાનંદજી ઉપર લખ્યા. રામાનંદ સ્વામી પોતાનું સ્થાન સંભાળે એવા પ્રતિભાવંત શિષ્યની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેઓ ઘણી વાર કહેતા: 'હું તો ડુગડુગી વગાડનાર છું, પણ ખરો રમનાર નટ તો પાછળ આવે છે.' એટલે એ પત્રોમાં, નીલકંઠનો પ્રભુદર્શન માટેનો તલસાટ અને એ માટે તેમણે કરેલી સાધના જોઈને સ્વામી રામાનંદજી સભા વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા કે, 'જેની હું વાટ જોતો હતો તે આવી પહોંચ્યો છે.'

આ વચનના અનુસંધાનમાં એક વાર સ્વામી નિષ્કુળાનંદજીએ રામાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું : 'નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ જેવા છે?' સ્વામીએ કહ્યું: 'રામદાસ તે શું? એથી બહુ મોટા!' નિષ્કુળાનંદે આગળ પૂછ્યું: 'ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા?' સ્વામી કહે: 'એથીયે બહુ મોટા.' નિષ્કુળાનંદજીએ

છેવટે પૂછયું: 'આપ જેવા?' સ્વામીએ કહ્યું: 'અમે પણ એમની આગળ શી વિસાતમાં? અમારાથી પણ બહુ મોટા.' ઘણા સમય પછી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની પ્રતીતિ થઈ ત્યારે તે એમ બોલ્યા: 'આજે વાત સમજાઈ.'

રામાનંદજી પર લખેલા પત્રના જવાબમાં સ્વામી રામાનંદજીએ નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને લોજમાં રોકાવાનું જણાવ્યું અને મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહી સાધુઓને હઠયોગ શીખવવા જણાવ્યું. તદનુસાર નીલકંઠે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવા માંડ્યું. તે છાણાં વીણી લાવતા; સાધુ માટે રસોઈ કરતા; સાધુની જગ્યા લીંપતા; માંદા સાધુની સેવા કરતા; એમ સર્વે કામો બજાવતા. તેમણે કોઈ પણ કામને હલકું ગણ્યું નહિ. નીલકંઠના રૂપમાં રહેલા સર્વોપરી મહાપ્રભુએ બતાવ્યું કે, 'પોતાને ત્રણ લોકને વિષે કાંઈ કરવાપણું છે નહિ,તેમ જ ન મળ્યું હોય તેવું કાંઈ મેળવવાનું પણ નથી; છતાં પોતે કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેશે; કેમ કે પોતે જેમ વર્તશે એ પ્રમાણે જ મનુષ્યો વર્તશે.'

થોડા સમય બાદ સ્વામી રામાનંદજી લોજ પાસે આવેલા પિપલાણા ગામે આવી પહોંચ્યા. નીલકંઠવર્ણીને

ત્યાં તેડાવી લઈ સંવત ૧૮૫૭ના કારતક સુદ અગિયારસને દિવસે નીલકંઠવર્ણીને તેમણે દીક્ષા આપી અને 'સહજાનંદ' એવું નામ પાડ્યું. આ નામ સાર્થક હતું; કારણ કે જે જનો તેમના સંપર્કમાં આવતા તે સર્વને તેઓ સહેજે આનંદ પમાડતા. વળી, નીલકંઠવર્ણીમાં નારાયણનાં સર્વ ગુણો ને ઐશ્વર્ય જોઈ રામાનંદ સ્વામીએ તેમનું 'નારાયણમુનિ' એવું નામ પણ રાખ્યું. આમ સમગ્ર સદ્‌ગુણોથી પૂર્ણ એવા સહજાનંદને સં. ૧૮૫૮ના કારતક સુદ ૧૧ પ્રબોધિનીના રોજ પોતાની ધર્મધુરા સોંપી ગુરુપદે સ્થાપ્યા. આ સમયે સહજાનંદ સ્વામીની વય માત્ર ૨૧ વર્ષની હતી.

એ પછી લગભગ એક મહિનામાં સ્વામી રામાનંદજી વિદેહ થયા. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની ભાવી અવતારી પ્રવૃત્તિની પૂર્વભૂમિ આ મહાસમર્થ ગુરુ સ્વામી રામાનંદજીએ તૈયાર કરી હતી.

શ્રી સ્વામિનારાયણમાં રહેલા જુદા જુદા વિશિષ્ટ ગુણોને લઈને સત્સંગમાં તેમને ઘનશ્યામ, નીલકંઠવર્ણી, સહજાનંદ સ્વામી, નારાયણમુનિ, હરિકૃષ્ણ, શ્રીજીમહારાજ, શ્રીહરિ વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવતા.

દીક્ષાદિનથી શ્રી સ્વામિનારાયણના દિવ્ય જીવનનો ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ કાળ દરમિયાન મનુષ્યરૂપમાં છુપાયેલ અવતારી પ્રભુએ પોતાનાં પ્રચંડ પ્રભાવ, ઐશ્વર્ય ને સામર્થ્ય વડે અધર્મને ઉખેડી, પૃથ્વી પર સદ્‌ધર્મનું સ્થાપન કરવા અને વિશ્વને પોતાના અવતારી સ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવવા, મનુષ્યશક્તિથી અસંભવિત એવાં અનેકવિધ વિરલ કાર્યો કર્યાં, જેને વિષે સ્થળ-સંકોચને કારણે આપણે સંક્ષેપમાં જોઈશું.

સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહાન પરિવર્તન અને શ્રી સ્વામિનારાયણની અવતારી શક્તિનાં દર્શન

વિચારસરણીનું શુદ્ધિકરણ

રામાનંદસ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના અવતારી કાર્યનો પ્રારંભ સાધુઓનાં જુદાં જુદાં મંડળો બાંધીને કર્યો. દરેક મંડળને ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું; પોતે પણ એક મંડળ લઈને ફર્યા. આમ સ્વામિનારાયણે પ્રથમ પોતાનાં સંતમંડળો દ્વારા ભાગવત ધર્મનો દિવ્ય સંદેશ ઘેરઘેર પહોંચાડ્યો ને લોકોની વિચારસરણી શુદ્ધ બનાવી તેમને આત્મોન્નતિને માર્ગે વાળવા માંડ્યા.

વહેમો અને ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદી

એ કાળે ધર્મમાં ઘૂસી ગયેલાં છળ, કપટ, નીતિભ્રષ્ટતા, જડતા, મિથ્યાચાર આદિને નાબૂદ કરવા માટે *પંચ વર્તમાનનો સર્વત્ર પ્રચાર કર્યો. હજારો લોકો પાસે પંચ વર્તમાન પળાવીને તેમને દોષરહીત કર્યા.

પોતાની દિવ્ય પ્રભાથી અને ઉપદેશ દેવાની અજબ કળાથી તેમણે લોકોને ભૂતપ્રેત ને મંત્રજંત્રના વહેમો તથા મલિન દેવદેવીઓની ઉપાસનામાંથી છોડાવ્યાં અને એક ભગવાનનો આશ્રય લીધા પછી કોઈથી ડરવું નહિ એવો બોધ કરી તેમને નિર્ભય કર્યાં.

કુરિવાજો અને વ્યસનોમાંથી મુક્તિ

હિન્દુ ધર્મના કોઈ શાસ્ત્રમાં સતી થવાનું વિધાન નથી. આ રિવાજ ધર્મમૂલક નથી પણ કુરૂઢિમૂલક છે. પતિ પાછળ સતી થનાર સ્ત્રીનો મોક્ષ થતો નથી. વિધવા સ્ત્રીએ તો સતી થવાને બદલે મન-કર્મ-વચને પ્રભુને પતિ તરીકે માની, હરિભક્તિ કરવી જોઈએ એવો બોધ કરી, તેમણે પતિ પાછળ સતી થવાનો અમાનુષી રિવાજ બંધ કરવા લોકોને સમજાવ્યા.

* 'પંચ વર્તમાન'ની સર્વગ્રાહી વિસ્તૃત સમજૂતી માટે જુઓ આ ગ્રંથમાળાની પુસ્તિકા 'સમગ્ર જીવનનો યોગ'.

એ જમાનામાં કાઠીઓમાં કન્યા જન્મતાં જ તેને દૂધપીતી કરવાનો અર્થાત્ તેની બાળહત્યા કરવાનો ક્રૂરતાભર્યો રિવાજ હતો, કારણ કે દીકરીના લગ્નમાં એ લોકોને ઘણો મોટો ખર્ચ થતો. સહજાનંદજીએ કોઈથી કાબૂમાં ન આવી શકે એવી લડાયક અને શૂરવીર કાઠી કોમ પર પોતાનો અલૌકિક પ્રભાવ પાડી, એ દુષ્ટ અને ક્રૂર કુરિવાજ અટકાવ્યો.

લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં બીભત્સ ગીતો અને અશ્લીલ ફટાણાં સામે સહજાનંદ સ્વામીએ સખત વિરોધ જગાવીને તે બંધ કરાવ્યાં. એને બદલે, એ પ્રસંગે, રાધા-રુક્મિણી વિવાહનાં જેવાં પ્રેરક ગીતો પોતાનાં સંત-કવિઓ પાસે રચાવી, એ ગાવાનો એમણે આદેશ આપ્યો.

નિર્મળ જીવન માટે વ્યસન માત્ર વર્જ્ય છે તેમ કહીને તેનો એમણે નિષેધ કર્યો. પોતાની દિવ્ય શક્તિથી લોકોમાં બળ પ્રેરી તેમને દારૂ, અફીણ, ગાંજો, તમાકુ આદિ જીવનને પાયમાલ કરનાર દ્રવ્યોનાં સેવનમાંથી મુક્ત કરી, નિર્વ્યસની બનાવ્યાં.

અહિંસાનો બોધ

સહજાનંદજીએ શાસ્ત્રોનાં વચનો દ્વારા અહિંસામય

યજ્ઞનું પ્રતિપાદન કર્યું. શાસ્ત્રમાં 'अजेन यजेत।' એમ જે કહેલું છે તેનો અર્થ એ નથી કે બકરાની હિંસા યજ્ઞમાં કરવી. 'અજ' એટલે જૂની ડાંગર, તેનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ કરવો એમ સાચો અર્થ સમજાવી યજ્ઞોમાં થતી પશુહિંસા અટકાવી અને અહિંસક બ્રહ્મયજ્ઞો શરૂ કરાવીને જીવોને આત્મા-પરમાત્માનો સંબંધ કરાવ્યો.

ધર્મકાર્યમાં હિંસા ન હોઈ શકે; એટલું જ નહિ, પરંતુ સમાજની હર કોઈ પ્રવૃત્તિમાં હિંસાનો આશ્રય લેવાય તે અધર્મ છે એમ ઠરાવી, સહજાનંદજીએ જગતને અહિંસાનો સર્વોત્તમ માર્ગ ચીંધ્યો.

એ વખતના મુંબઈના ગવર્નર સર જોન માલ્કમ સાથે વાતચીત કરીને ગૌવધબંધી કરાવી તથા ઢોરોનું રક્ષણ કર્યું.

શૂદ્ર જાતિઓનો ઉદ્ધાર

સ્વામિનારાયણે કોળી, ભરવાડ વગેરે કહેવાતી પછાત જાતિઓના મનુષ્યો સાથે સંપર્ક સાધી, તેમના જીવનમાં રસ લઈ, તેમની ક્રિયાઓમાં ઓતપ્રોત થઈ, તેમનાં જીવન ઉન્નત કર્યાં; તેમ જ કણબી, સુથાર, કડિયા, દરજી, ખારવા, મોચી, ખોજા વગેરે નીચલા

સ્તરના લોકોને સમૃદ્ધ અને આચારશુદ્ધ બનાવ્યા; વેશ્યા જેવી અવળે રસ્તે ગયેલી સ્ત્રીઓને પણ સારે માર્ગે વાળી ઉદ્ધાર કર્યો. આમ સ્વામિનારાયણ અધમોદ્ધારક તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

ભેદભાવના ખોટા ખ્યાલોનો ત્યાગ

હિન્દુ ધર્મમાં, હિન્દુ સિવાયની અન્ય કોમો, જેવી કે– પારસી, મુસલમાન, ખોજા, જૈન, ખ્રિસ્તી વગેરેને સામેલ કરવામાં સ્વામિનારાયણનો ફાળો અનન્ય છે. 'આત્માને જાતિ, વર્ણ કે આશ્રમ હોતાં નથી. ભગવાનને ત્યાં તો એવો કોઈ ભેદ જ નથી. ત્યાં તો બધાંની એક જ જાતિ છે. સત્ત્વગુણમાં અને સત્કર્મોમાં જે સ્થિર થાય તેમની જાતિ ઊંચામાં ઊંચી છે,' એમ જણાવી કોમભેદ, જાતિભેદ, રંગભેદ અને ધર્મભેદના ખોટા ખ્યાલો દૂર કરીને તેમણે ભાવનાત્મક એકતા સ્થાપી અને લોકોમાં ભ્રાતૃભાવ વધારી આત્મીયતા આણી.

વર્ણાશ્રમધર્મની યથાર્થ વ્યાખ્યા

સ્વામિનારાયણે વર્ણાશ્રમ ધર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારી. વળી તેની યથાર્થ વ્યાખ્યા કરીને, સમાજમાંથી

તિરસ્કારવૃત્તિના ભાવો ટાળ્યા. એમણે કરેલી વ્યાખ્યા નીચે જણાવી છે:

(૧) વર્ણાશ્રમધર્મ બધા સમયને માટે એકના એક રહેતા નથી. દેશકાળ પ્રમાણે તે બદલાતા રહે છે; પણ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

(૨) પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને માટે થતા નથી, પણ એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના માટે થાય છે.

(3) કેવળ વર્ણાશ્રમધર્મ આચરવાથી મોક્ષ થતો નથી; જે મનુષ્ય વર્ણ અને આશ્રમનું અભિમાન લઈને ફરે છે તેનામાં સાધુતા આવતી જ નથી.

સ્વામિનારાયણે સમાજમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતા હરિજનોને સત્સંગીઓમાં સમાન સ્થાન આપ્યું. તેઓને અનુયાયીઓ બનાવવામાં આવ્યા. તેમના તરફ સ્વામિનારાયણનું વલણ, તે સમયના મહાન સુધારકોના વલણ કરતાં પણ વધુ ઉદાર ને સહાનુભૂતિભર્યું હતું.

સદાવ્રતો અને અન્નસત્રો

સ્વામિનારાયણે પરોપકારી કાર્યો તથા

સમાજજીવનની ધારણા માટે દાન અને પુણ્યને આવશ્યક માન્યાં. ગરીબો પ્રત્યે ઊંડી લાગણી બતાવીને સ્વામિનારાયણે કહ્યું : 'ગરીબ તો મારે પહેલાં છે. જે એમની આંતરડી ઠારશે તે મને વહાલા છે.' તેમણે ગરીબ ને દરિદ્ર મનુષ્યોની સેવાનો મહિમા, સાર્વજનિક અન્નસત્રો ખોલીને બતાવ્યો. ઠેર ઠેર ખોલેલાં સદાવ્રતોથી ભૂખ્યાં ને અર્ધભૂખ્યાં લોકોને રાહત મળી. તેમણે તેમના સાધુઓ અને અનુયાયીઓ મારફત, જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં કૂવા, વાવ, તળાવો ખોદાવ્યાં; તદુપરાંત જુદી જુદી અનેક રીતે સહાય કરીને તેમની સ્થિતિ સુધારી. આથી લોકો સદાચાર ને નીતિને માર્ગે ચાલવા પ્રેરાયા.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ

સ્વામિનારાયણે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સારુ એ જમાનાને નવીન લાગી એવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા કરી. સ્ત્રીઓને સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી આપીને શ્રેષ્ઠ વિદુષીઓ બનાવી. તેમને માટે અલગ સંસ્થાઓ સ્થાપી તેમાં ઉપદેષ્ટા તરીકે સ્ત્રીઓની જ

નિમણૂક કરી. તેઓ પોતાનું તંત્ર પોતે જ ચલાવે એવી ગોઠવણ કરી; મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક આપ્યા. ત્યાગ અને દીક્ષાવિધિમાં પણ સ્વામિનારાયણે સ્ત્રીઓને સરખા અધિકાર આપ્યા. વિધવા સ્ત્રીઓને સાંખ્યધર્મનું પાલન કરવાનો આદેશ આપી, પ્રભુભક્તિમાં જોડી દીધી.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પુનઃસ્થાપન

સ્વામિનારાયણે બ્રહ્મચર્યનો અસરકારક ઉપદેશ આપીને સમાજમાંથી ચારિત્ર્યની શિથિલતા દૂર કરી; અને સ્ત્રીપુરુષનાં શીલની રક્ષા કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ વધાર્યું. પોતાના શિષ્યોનાં ચારિત્ર્યશીલ અને સંયમી જીવન દ્વારા તેમણે નિરંકુશ અને સ્વચ્છંદી બની ગયેલ ત્યાગી સાધુઓને સુધાર્યા; અધઃપતન પામેલ ધર્મગુરુઓ માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડ્યો; અને લુપ્ત થયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પુનઃસ્થાપિત કર્યો.

લૂંટારાઓની સુધારણા

શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને જ પ્રશ્નોનો નિકાલ થઈ

શકે એવી યુગજૂની માન્યતાને સ્વામિનારાયણે ફેરવી નાખી. તેમણે શસ્ત્ર કે પોલીસની સહાય લીધા વગર, તે સમયની અંગ્રેજ સરકારથી પણ જેઓ કાબૂમાં આવી શક્યા ન હતા એવા ભયંકર લૂંટારાઓને પોતાનાં દિવ્ય પ્રભાવ ને આદર્શ ચારિત્ર્ય દ્વારા વશ કર્યા; તલવારને બદલે માળા પકડાવીને ભક્ત બનાવી દીધા. સ્વામિનારાયણના આ પ્રભાવની વાત દેશભરમાં અને વિદેશમાં પણ પ્રસરી ગઈ.

સંઘર્ષ-વિવાદનો ત્યાગ

નારાયણ અને શિવજી બંનેનું વેદમાં એકાત્મપણું પ્રતિપાદન કરેલ છે, એમ બતાવીને તેમણે શૈવ અને વૈષ્ણવ વચ્ચે ચાલતો સંઘર્ષ મટાડ્યો. તેમણે જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મયોગ વચ્ચે સમન્વય કરીને બંનેનો આશ્રય રાખવા જણાવ્યું. કેવળ ધર્મ કે કેવળ જ્ઞાન કે કેવળ વૈરાગ્ય એ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત નથી, પરંતુ એ ત્રણેયનો જો ભક્તિ સાથેનો સમન્વય થાય તો જ અહંમમત્વના ભાવો ટળે ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય, એ સત્યની યથાર્થતા પોતાના જીવન દ્વારા બતાવીને તેમણે જ્ઞાનના વિવાદ માત્ર ટાળ્યા.

આળસપ્રમાદ રહિતતા

સહજાનંદજીએ પોતાના પ્રવૃત્તિશીલ જીવન અને વ્યવહાર દ્વારા સમાજમાં નજરે પડતાં આળસપ્રમાદ દૂર કર્યાં. નવરાશનો સમય આળસમાં કે વ્યર્થ પ્રવૃત્તિઓમાં ન ગાળતાં, હરિભક્તિ ને માનવકલ્યાણનાં કાર્યો કરવામાં ગાળવાને લોકોને પ્રેર્યા.

માનવકલ્યાણ માટે મંદિરોની રચના

સમગ્ર માનવપરિવારની પરમ શાંતિ અર્થે સ્વામિનારાયણે સુંદર સુવિધાઓવાળાં, યમ-નિયમ-સંયમે યુક્ત સાધુ-પરમહંસોથી શોભી ઊઠતાં, ભજન-કીર્તનોથી ગુંજતાં અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો દિવ્ય પ્રકાશ પ્રસરાવતાં મંદિરો રચ્યાં. તેમણે કહ્યું: 'મન અને ઇંદ્રિયોનું જ્યાં આરોહણ થાય અને પરમાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાય, તે સ્થળ સાચું મંદિર.'

ઉત્સવ-સમૈયાનું આયોજન

મનુષ્યોને જીવનમાં સાત્ત્વિક આનંદ તથા ઉત્સાહ મળે અને સાથે સાથે ધર્મ, જ્ઞાન ને ભક્તિના

ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય એ માટે ઉત્સવ-સમૈયા અને સંમેલનોનું સ્વામિનારાયણે સુંદર આયોજન કર્યું. આવા સમૈયા સ્થળે સ્થળે થતા. ત્યાં જ્ઞાનવાર્તાઓ થતી. આને પરિણામે સંઘબળ ને ભ્રાતૃભાવ પણ વ્યાપક બન્યાં.

લલિત કળાઓને ઉત્તેજન

પ્રેમાનંદ સ્વામીએ સહજાનંદ સ્વામીને 'સર્વે લલિત કળાની ખાણ' કહ્યા છે. એ પ્રમાણે સ્થાપત્યની કળા, વસ્ત્રો અને આભૂષણોની કળા, ભાતભાતનાં ભોજનોની કળા, ચિત્રો અને મંડપ રચનાની કળા, સંગીતકળા, લેખનકળા આદિ કળાઓને તેમણે ખૂબ જ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ બાંધેલા સુંદર મંદિરો; સહજાનંદ સ્વામીના જીવનના આબેહૂબ ભાવો રજૂ કરતાં પ્રસંગચિત્રો, મૂર્તિઓ; મહાન સંતકવિઓની સાહિત્યકૃતિઓ; શિષ્યોએ જાતે બનાવીને ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલ કારીગરીવાળી વસ્તુઓ, વસ્ત્રો, આભૂષણો, ચાખડીઓ, માળાઓ, વાસણો, બાજઠો, આસનો, ખાટલીઓ, ગાડીઓ; અન્નકૂટોત્સવ પ્રસંગે તૈયાર કરવામાં આવતી

ભાતભાતની વાનગીઓ વગેરે એ સમયની વિવિધ કલા-કારીગીરીની સ્થિતિનો સુંદર ખ્યાલ આપે છે.

પવિત્ર શાસ્ત્રોની ભેટ

શ્રી સ્વામિનારાયણે ઉત્તમ આચારસંહિતા 'શિક્ષાપત્રી' રચીને મનુષ્યોને આચારશુદ્ધિ, ધર્મશુદ્ધિ ને વ્યવહારશુદ્ધિ જાળવતા કર્યા. પરમાત્માની પરાવાણી 'વચનામૃત' ગ્રંથ આપીને મનુષ્યોને વિચારમય અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા કર્યા. આમ, દેહ અને જીવ બંનેનું શ્રેષ્ઠ કલ્યાણ સધાય એવાં બે પવિત્ર શાસ્ત્રોની તેમણે માનવકુળને ભેટ ધરી.

ધર્મધુરાની સોંપણી

શ્રી સ્વામિનારાયણે સમગ્ર વિશ્વનું આત્યંતિક કલ્યાણ સદાકાળ સધાતું રહે એવી સર્વાંગ સંપૂર્ણ સંસ્થા સ્થાપી. એ સંસ્થામાં ત્રુટી ન આવી શકે એવું બંધારણ રચ્યું. ધર્મ ને વ્યવહાર બેયને અનુકૂળ થાય એવા સુંદર નિયમો ઘડ્યા. તેમણે સ્થાપેલ ઉજ્જ્વલ ધર્મની ધુરા સંભાળી શકે એવા સમર્થ વિદ્વાન અને

ચારિત્ર્યવાન આચાર્યોને વહીવટની દેખરેખ અને ધર્મપ્રચારની જવાબદારી સોંપી. તેમને એવો આદેશ આપ્યો કે તેમણે પોતાનો સર્વ વ્યવહાર અગ્રગણ્ય ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થોની સલાહ લઈ કરવો, પણ સ્વતંત્રપણે ન કરવો.

આમ ઓગણપચાસ વર્ષની નાની વયમાં સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું.

શ્રી સ્વામિનારાયણની વ્યક્તિવિશેષતા

(૧) આજ દિવસ સુધીમાં થઈ ગયેલ બધા મહાપુરુષોના જીવન કરતાં ચઢિયાતું, ગતિશીલ અને ચારિત્ર્યસંપન્ન દિવ્ય જીવન સ્વામિનારાયણનું જોવા મળે છે. તેઓ એકાંતિક ધર્મના પ્રચારાર્થે સતત પગપાળા કે ઘોડા પર ૨૮ વર્ષ સુધી ફરતા રહ્યા. એ દરમિયાન એમણે હજારો ગામડાં અને શહેરોની મુલાકાત લીધી અને સંખ્યાબંધ મનુષ્યોને સદુપદેશ આપી પ્રભુપરાયણ બનાવી દીધા.

(૨) કોઈ પણ મનુષ્ય ચાહે તે હિંદુ હો, પારસી હો, મુસલમાન હો, ખોજા હો, અંગ્રેજ હો, વેદ ન માનનાર હો, જૈન હો કે ગમે તે ધર્મનો હો તેના

પર શ્રી સ્વામિનારાયણની દિવ્ય પ્રભા પડ્યા વિના રહી નથી.

(૩) અનેક જનોનાં કલ્યાણ અને શિક્ષણને અર્થે તેઓ પોતે જ સાધક, સાધન અને સાધ્ય બન્યા. તેમનું સમસ્ત જીવન જ જીવતુંજાગતું ધર્મશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર બની રહ્યું હતું.

(૪) ગહનમાં ગહન તત્ત્વદર્શનને તેઓ લોકભાષામાં મૂકી શકતા. સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ સમજી શકે એવું વિવેચન સહજાનંદ સ્વામી કરી શકતા. સીધી, સરળ, મિતાક્ષરી, તળપદી અને વાર્તાલાપની પ્રવચનશૈલી તેમને વરી હતી.

(૫) જનસમૂહની જે અશુદ્ધિઓ તેઓ કાઢવા માગતા હતા તેમાં એ હંમેશાં રચનાત્મક વલણ દાખવતા.

(૬) તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે બૂરાઈનો બદલો ભલાઈથી આપવો. પોતાનું બૂરું કરનાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર રહેતા. એમના જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને એમણે શાપ દીધો હોય કે એમનું ભૂંડું ઇચ્છયું હોય એવું બન્યું નથી. તેમના અનુયાયીથી કદાચ કોઈ અપરાધ થઈ જાય, તો જાતે જઈને તે બદલ ક્ષમાયાચના કરતા.

(૭) બાળકો પ્રત્યે તેમને અપાર પ્રેમ અને અનુકંપા હતાં. તેઓશ્રી પોતાના રોજિંદા કાર્યમાંથી ચોક્કસ સમય કાઢીને બાળકોને બોધ આપતા. બાળકનું દિલ દુઃખાય તો તે દુઃખી થતા. બાળક પાસે પણ બાલભાવે માફી માગતાં તેઓ નાનપ અનુભવતા નહિ.

(૮) સદ્.પ્રેમાનંદસ્વામીએ તેમને 'કરુણાલોચન' કહી ગાયું છે કે:

'કોઈને દુખિયો રે, દેખી ન ખમાય,
દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય.
અન્ન, ધન, વસ્ત્ર રે, આપીને દુ:ખ ટાળે,
કરુણાદૃષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે.'

(૯) સ્વામિનારાયણે એક પ્રસંગે પોતાનો પ્રગટ થવાનો હેતુ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું: 'હું વિસંવાદ જગાડવા નહિ પણ સંવાદ ઊભો કરવા આવ્યો છું.'

(૧૦) સ્વામિનારાયણમાં પોતાના પ્રભાવ દ્વારા સામાને આકર્ષવાની યૌગિક શક્તિ હતી. તેમ જ ઊંચા આધ્યાત્મિક જીવન દ્વારા લોકોને કાયમ પ્રેરણાબળ આપવાની અજબ શક્તિ હતી. એ જ એમની મોટાઈ ને પ્રભુતા હતી.

(૧૧) જેણે જેણે સ્વામિનારાયણને જોયેલા

તેમનો એક અનુભવ ચોક્કસ હતો કે:

૧. એમની આંખોમાં અજબનું જાદુ હતું તેવું જ એમની વાણી અને ચાલમાં હતું;

૨. એમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમળ અમૃત ઝરતું હોય એવું જણાતું;

૩. તેમના તેજસ્વી સ્વરૂપથી આકર્ષાઈને સૌ નમી પડતાં. આજે પણ તેમની કાષ્ઠ-પાષાણની મૂર્તિઓમાં એમની ચિત્તાકર્ષકતા જણાઈ આવે છે. તેમની વરદ હસ્તમુદ્રાથી અભય પ્રાપ્ત થવાની લાગણી અનુભવાય છે.

(૧૨) સ્વામિનારાયણનાં જમણા ચરણમાં નવ અને ડાબા ચરણમાં સાત એમ કુલ સોળ વિલક્ષણ ચિહ્નો હતાં.

સ્વામિનારાયણ ધર્મની વિશિષ્ટતાઓ

(૧) આ ધર્મના અનુયાયી વર્ગમાં અનેક વર્ણ, વર્ગ અને ધર્મના લોકોનો સમાવેશ થયો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ નાતજાતના કે અન્ય કોઈ પ્રકારના ભેદભાવ વગર આ ધર્મમાં પ્રવેશી શકે છે. એ બધાં જ મનુષ્યોને સમદૃષ્ટિથી અપનાવવામાં આવે છે.

(૨) આ ધર્મમાં પ્રવેશ કરનારે 'દારૂ, માંસ, ચોરી ને અવેરીનો ત્યાગ અને વટલવું નહિ ને વટલાવવું નહિ' એ પંચ વર્તમાન આંતર-બાહ્ય શુદ્ધિ અર્થે સ્વીકારવાં અનિવાર્ય છે.

(૩) સ્વામિનારાયણે ધાર્મિક ઇમારતનો પાયો સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને સાકાર પરબ્રહ્મની ઉપાસનાના ચાર સિધ્ધાંતો પર રચેલો છે.

(૪) સ્વામિનારાયણે પરમાત્માના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત અને પંચરાત્ર એ ચારેય શાસ્ત્રનો સમન્વય કરીને કર્યો છે.

(૫) આ ધર્મમાં, પ્રચલિત વાદો પૈકી, દ્વૈતવાદમાંથી જ્ઞાન ને મહિમાયુક્ત ભક્તિ; અદ્વૈતવાદમાંથી સાધનચતુષ્ટય અને જીવનમુક્તિ; શુદ્ધાદ્વૈતમાંથી સેવારીતિ અને વિશિષ્ટાદ્વૈતમાંથી શરીર-શરીરી સંબંધસિદ્ધાંત અને શરણાગતિ એમનાં યોગ્ય સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરાયાં છે.

(૬) પ્રાચીનકાળથી આપણે ત્યાં જે સર્વ ધાર્મિક અને નૈતિક સર્વોચ્ચ પરંપરાઓ ઊતરી આવી છે તે સર્વ આ ધર્મમાં એના શુદ્ધતમ સ્વરૂપમાં જણાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જગતના તમામ ધર્મોના

ઉત્તમ તત્ત્વોનો તેમાં સમાવેશ કરાયો છે.

(૭) આ ધર્મ કેવળ આધ્યાત્મિક બાબતો પૂરતો મર્યાદિત નથી; પણ ભૌતિક જીવનને સુધ્ધાં સાંકળી લેતો શુદ્ધ વ્યવહારધર્મ છે. વળી એ કેવળ સુખી, શિક્ષિત અને ઉચ્ચ વર્ણ પૂરતો મર્યાદિત નથી, પરંતુ નીચેના, છેલ્લા છેવાડા સુધીના બહુજન સમાજને સ્પર્શતો વ્યાપક ધર્મ છે.

(૮) આ ધર્મ ત્યાગ, જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યાથી દીપી ઊઠે છે; તેના સાધુઓ અને હરિભક્તો સદાચારશુદ્ધિની એક આગવી ભાત પાડે છે. એમાં વિશુદ્ધ વાતાવરણ, બ્રહ્મચર્યનું નિર્વિકારીપણું, સેવા, સદાવ્રત ને સંયમના આદર્શો તથા જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને પ્રેમભક્તિની શીતળતા અનુભવાય છે. તેમાં જે કાંઈ વિધિવિધાન, આચાર ને તત્ત્વબોધ રહેલાં છે, તે સંપૂર્ણ સત્ય અને મુક્તિ આપનારાં છે.

(૯) આ ધર્મનો ફેલાવો દેશભરમાં તેમજ વિદેશમાં ઘણો જ વધ્યો છે ને વધતો રહે છે, જે એની સર્વદેશીયતા દર્શાવે છે.

(૧૦) આ એવો માર્ગ છે જે હજારો વર્ષ બાદ પણ તત્કાલીન દેશકાળને અનુકૂળ રહેશે.

આમ શ્રી સ્વામિનારાયણે સર્વગ્રાહી, સર્વોચ્ચ અને કલ્યાણકારી વિશ્વધર્મનું સ્થાપન કરવામાં, અપ્રતિમ વ્યવહારબુદ્ધિ અને સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિ દાખવી છે. આ જ સ્વામિનારાયણની ખરી મહાનતા છે.

દેશવિદેશના સમર્થ તત્ત્વચિંતકો અને મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ શ્રી સ્વામિનારાયણ અને સ્વામિનારાયણ ધર્મ

૧. ભારતના રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ કહેલું કે—

'હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ધર્મો છે પણ સ્વામિનારાયણ ધર્મ પ્રશંસનીય, શુદ્ધ અને આકર્ષક છે. મને આ ધર્મ વિષે ઘણું માન છે.'

૨. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, ભારતના માજી-ગૃહમંત્રીએ નોંધ કરી છે કે—

'સ્વામી શ્રી સહજાનંદ અને શ્રી સ્વામિનારાયણ ધર્મના સાધુઓનાં પવિત્ર જીવનથી મહાગુજરાતમાં સહકારની સૌરભ પ્રસરી હતી. ઘણા સામાન્ય માણસોનાં તથા પછાત કોમનાં બિનકેળવાયેલાં માણસોનાં જીવન પશુકોટીમાંથી ઊંચે લાવીને તેમને

સંસ્કારી બનાવવામાં આ ધર્મનો ફાળો મહત્ત્વનો છે.'

૩. આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ કહે છે કે—

'સ્વામી શ્રી સહજાનંદના ઉપદેશથી ગુજરાત, કાઠિયાવાડની ઘણી ક્રૂર અને લડાયક જાતો કોમળ ને શાંત થઈ છે તથા પ્રભુ તરફ વળી છે. 'વચનામૃત' નામે તેમનાં ઉપદેશવચનોનો જે સંગ્રહ છે, તે ઘણો ગંભીર, મનન કરવા યોગ્ય તેમ જ જ્ઞાન અને ઉપાસનાના નિરૂપણથી ભરપૂર ગ્રંથ છે.'

૪. ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકાર કનૈયાલાલ મુનશી જણાવે છે કે—

'ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધરોમાં સ્વામી શ્રી સહજાનંદજીનું સ્થાન અગ્રસ્થાને રહ્યું છે.'

૫. ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે નોંધે છે કે—

'સ્વામી શ્રી સહજાનંદ મધ્યયુગીન હિંદુ ધર્મના છેલ્લા સુધારક હતા.'

૬. શ્રી ગુલઝારીલાલ નંદા, ભારતના માજી ગૃહપ્રધાન પોતાનો સ્વાનુભવ નોંધતા કહે છે કે—

'સ્વામિનારાયણે આપેલો અહિંસાનો સિદ્ધાંત

જગતના સર્વ અહિંસાના સિદ્ધાંતોમાં મને શ્રેષ્ઠ લાગ્યો છે. તેમના એ અસાધારણ સિદ્ધાંતે મારા પર એટલો પ્રભાવ પાથર્યો છે કે મારી જાતનું તેમાં રૂપાંતર થઈ ગયું છે.'

૭. ગુજરાતી ભાષાના વિવેચક શ્રી વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય લખે છે કે—

'મહાગુજરાતમાં ત્રીસેક વર્ષના ધર્મચક્રપ્રવર્તનરૂપે સાર્થવન્તું ઠરતું સ્વામિનારાયણનું અવતારકાર્ય જગતઇતિહાસે વિરલ છે; ગુજરાતઇતિહાસે અદ્વિતીય અને વિપ્લવકારી છે.'

૮. મનુ સૂબેદાર, પ્રમુખ, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કહે છે કે—

'સ્વામી સહજાનંદે એક અણીને પ્રસંગે આવીને પ્રજાજીવનમાં અદ્‌ભુત ક્રાંતિ પ્રકટાવી છે. ઠેઠ નીચલા થર સુધી તેમણે સત્ય અને સદાચારનાં અમૃત સિંચ્યાં છે. કોઈ વ્યક્તિવિશેષને હાથે જ એ બની શકે. સ્વામી સહજાનંદ એક મહાન સુધારક છે, ધર્મચક્રના પ્રવર્તક છે અને ઉજ્જવલ રાષ્ટ્રવિધાનના પયગંબર છે.'

૯. શ્રી મહેંદીનવાઝ જંગ, ભૂતપૂર્વ ગવર્નરશ્રી,

ગુજરાત રાજ્ય, લખે છે કે—

'સ્વામિનારાયણના ઉપદેશો પાણીના વહેતા પ્રવાહ જેવા સ્વચ્છ અને નિર્મળ તેમ જ બધાને ઉપયોગી થાય તેવા છે. માણસ ગમે તે જ્ઞાતિ કે ધર્મનો હોય પણ તેને સત્યનું દર્શન કરાવવાને પ્રકાશની જરૂર હોય છે, અને જે આવો દિવ્ય પ્રકાશ આપે તે ભગવાન કે પયગંબર હોય.'

૧૦. સમર્થ ચિંતક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલાએ શ્રી સ્વામિનારાયણના અવતારકાર્યની મૂલવણી કરતાં લખ્યું છે કે—

'જે સમયે કચ્છ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં અંધકાર છાઈ રહ્યો હતો, તે વખતે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ લઈ લોકોને શુદ્ધ માર્ગે ચઢાવ્યા; પોતાના પ્રતાપથી અનેકનાં હૃદયોને પ્રકાશ પમાડ્યો. ઊંચી, હલકી, હિન્દુ, અહિન્દુ સર્વ કોમોને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવા એમણે જે યોજક બુદ્ધિ ખર્ચી, જોખમો ખેડ્યાં અને સાધકો તૈયાર કર્યા તે બુદ્ધદેવની સ્મૃતિ કરાવે છે. પોતાના કાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષોમાં સહજાનંદ સ્વામી સૌથી મહાન હતાં. તે કાળના મુમુક્ષુઓને પુરુષોત્તમ

તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હતા. જો અવતારો પૃથ્વી પર થતા હોય તો એમને અવતાર સંજ્ઞા બેશક અપાય.'

૧૧. મહાકવિ ન્હાનાલાલ જણાવે છે કે—

'શ્રીજીએ પ્રવર્તાવેલા ધર્મમાર્ગની લાક્ષણિકતા શી લેખાય? એ ધર્મમાર્ગ છે આચારસ્વચ્છતાનો, વિધિસ્વચ્છતાનો, ઉપાસનાસ્વચ્છતાનો, વ્યવહાર-સ્વચ્છતાનો, અને સર્વદેશીય આંતર્બહિર્ સ્વચ્છતાનો. ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ આદિ ત્યજાવી શ્રીજીએ ગૃહસ્થીનાં જીવન નિર્માદક કીધાં, રંગેલાં તૂંબડા ફોડાવી શ્રીજીએ સંતોને નિર્મોહી કીધા, બાઈભાઈનાં દર્શનદ્વાર નિરનિરાલાં સ્થપાવી શ્રીજીએ દેવ મંદિરોને પવિત્ર કીધાં, પંચ વર્તમાન ધરાવીને અનુયાયીઓને આચારશુદ્ધ કીધા, શિક્ષાપત્રી આપી વ્યવહારશુદ્ધ કીધા, વચનામૃતો સંભળાવી જ્ઞાનશુદ્ધ કીધા, પ્રેમભક્તિ વરસાવી અંતરશુદ્ધ કીધા, પર્વોત્સવો-સમૈયા ઊજવી જનતામાં ઉત્સાહ ઊભરાવ્યો; ભવ્ય મંદિરો, અહિંસાત્મક યજ્ઞો, વિશુદ્ધ પૂજાવિધાન, પારણાં, હિંડોળા, વસંતપંચમી, જન્માષ્ટમીના વૈષ્ણવી મહોત્સવો, જલઝીલણી ને રામનવમીના સમારંભો કરી જનતાને જગાડી. પરિવ્રાજકની પેઠે ગામડેગામડે

ઘૂમી જનતાને ઉમંગી કીધી, ભાવહિંડોળે હીંચકાવી પ્રજાને ઉત્સાહ પાયો, સંસારને સજીવન કીધો. સ્વામિનારાયણે શું કર્યું એ ઇતિહાસપ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ સૂત્રમાં પૂછો તો એટલો જ છે કે શ્રીજીમહારાજે ગુજરાતને સરયૂ નીરથી ધોઈ બ્રહ્મભીનો કીધો. નવયુગના પ્રભાતના સ્વામિનારાયણ પ્રભાતસૂર્ય હતા.'

હવે વિદેશી મહાનુભાવો શ્રી સ્વામિનારાયણના અવતારીકાર્યની મૂલવણી કરતાં શું કહે છે તે જોઈએ

૧. મિ. હેન્રી જ્યોર્જ બર્જેસનો સ્વાનુભવ—

'સહજાનંદ સ્વામી કલ્યાણકારી કર્મવીર હતા. એમણે કોઈ સત્તાવાળા કે શ્રીમંતોની સહાય વિના પણ હજારો લોકોને ખોટે માર્ગેથી પાછા વાળીને સાચે માર્ગે દોર્યા. સહજાનંદજી, રાજાથી માંડીને રંક અને વિદ્વાનોથી માંડીને અભણલોક, સૌમાં એક સરખા પૂજાતા. એમની નમ્રતા વિરોધીઓના હૃદયનાં ઝેર પણ નિચોવી નાખતી.'

૨. મિ. બાઉલ્સ નોંધે છે કે—

'આ ધર્મમાં જેઓ સાધુ બને છે તેમને આદેશ

આપવામાં આવ્યો છે કે ગમે તેવું દમન કે ત્રાસ આપવામાં આવે તો બચાવ કર્યા વિના તે સહન કરવાં અને તે ત્રાસ આપનારાઓના વિષે મનમાં જરા પણ ડંખ ન રાખવો. ખરેખર આ ધર્મની એ લાક્ષણિકતા છે. તેમના ઉપદેશની અસરથી નીતિનું ધોરણ ઘણું જ ઊંચું આવ્યું છે.'

૩. કલેક્ટર વિલિયમ્સ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે નોંધે છે—

'શાસ્ત્રોમાં જે કક્ષાની નીતિમત્તાનું વર્ણન કર્યું છે એને મુકાબલે સહજાનંદની નીતીમત્તા ઘણી ઊંચી કક્ષાની જણાય છે. તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા અને શુદ્ધિનો ઉપદેશ આપે છે. એમણે એમના શિષ્યોને રસ્તે જતી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ પણ ન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. તેઓ એકેશ્વરનો ઉપદેશ આપે છે. જે ગામો અને પ્રદેશોએ સહજાનંદને સત્કાર્યા છે એ બધાં એક વખત સૌથી ખરાબ ને ભયાનક ગણાતાં. આજે એ સૌથી સારા અને સલામત વિસ્તારો ગણાય છે.'

૪. પ્રિન્સ હોપકિન્સ, પ્રોફે., લંડન યુનિવર્સિટી, પોતાનો સ્વાનુભવ કહે છે—

'સ્વામિનારાયણમાં સ્વયંભૂ શક્તિ રહેલી હતી.

પોતે અવતારી વ્યક્તિ હોવા છતાં કદી ભારેખમ બની વિચર્યા નથી. પોતાનું જીવન કઠોર સંન્યાસીના ધર્મ પ્રમાણે ગાળતા હોવા છતાં તેમનામાં પ્રસન્નતા, આનંદ અને રમૂજની છોળો ઊછળતી હતી. તેઓ ગાતા, રમતા; પોતે કુસ્તી અને ટીખળ પણ કરતા હતા. આવી અદ્‌ભુત વ્યક્તિ તેમના દેહવિલય પછી પણ લુપ્ત થઈ નથી, અને ઘણાંને અંતિમ ઘડી વખતે દર્શન દેતી રહી છે.'

આ રીતે દેશવિદેશના ઊંડા અભ્યાસી ને આદરણીય મહાપુરુષોએ શ્રી સ્વામિનારાયણનું અને તેમણે સ્થાપેલા ધર્મનું જે ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંક્યું છે તે પરથી ખ્યાલ આવે છે કે સ્વામિનારાયણ ખરેખર અવતારી પુરુષ હતા.

સ્વામિનારાયણમાં જોવા મળતા પરમેશ્વરના કલ્યાણકારી ગુણો

સ્વામિનારાયણનું ભગીરથ અવતારી કાર્ય તેમનામાં રહેલ આ ગુણોને આભારી હતું. સૌને પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવવા માટે ઉપયોગી થાય એ હેતુથી, એ ગુણોની યાદી અત્રે કરી છે.

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, શૌચ, સત્ય બોલવું, ક્ષમા, દયા, સરળતા, ત્યાગ, સંતોષ, મનની નિશ્ચલતા, સમતા, તિતિક્ષા (સહનશીલતા), તપ, સૌન્દર્ય, કોમળતા, ક્રિયા નિપુણતા, કરુણા, ધૈર્ય, સ્થિરતા, ગંભીરતા, સદાચાર, નિર્માનિતા, મન-કર્મ-વચનથી અહિંસાપાલન, અસ્તેય, ષટ્ ઊર્મિઓ રહિતતા (ભૂખ, તરસ, શોક, મોહ, જરા ને મૃત્યુ પર વિજય), પરગજુપણું, અપરિગ્રહ, રમણીય ભોગોમાં અરુચિ, કુસંગનો પરિત્યાગ, સાધુતા, સેવા વગેરે ગુણો સ્વામિનારાયણમાં સહેજે જોવા મળતા હતા. એનાં અનેક ઉદાહરણો છે, જે પૈકી કેટલાંક જોઈએ:

(૧) ગામ સારંગપુરમાં એક વખત ત્રણ દિવસ સુધી વરસાદની હેલી થઈ. ગામમાં ઘણાં ઘર પડી ગયાં. એ પૈકી એક બ્રાહ્મણનું ઘર પણ પડ્યું. એનાં દશવીશ ઢોર દબાયાં. શ્રીહરિએ આ જોયું કે તરત જ પોતે જાતે દોડી જઈ મોભ ઊંચો ઝાલી રાખ્યો અને પશુને બહાર કાઢ્યાં. તદુપરાંત ગામમાં કેટલાક ગરીબ જનોને ઘર પુનઃ ઊભાં કરવા સહાય કરાવી. આમ શ્રીહરિ દુઃખી અને દરિદ્રોની સેવા માટે વગર આમંત્રણે દોડી જતા.

(૨) સ્વામિનારાયણ વર્ણીવેષે વેંકટાદ્રિથી જગન્નાથપુરી ને રામેશ્વર તરફ જતા હતા. રસ્તામાં 'સેવકરામ' નામનો એક સાધુ જે અતિસારના દર્દથી પીડાતો હતો, તે તેમને મળ્યો. દુર્ગંધ અને મેલથી સાધુનું શરીર અડકાય નહિ તેવું થઈ ગયું હતું. પીડાથી તે બૂમાબૂમ કરતો હતો. સ્વામિનારાયણે આ જોયું. તેમનાથી એ દેખી ન ખમાયું. તેઓ સેવકરામની સેવા કરવા રોકાયા. તેઓ સેવકરામને નવરાવતા, તેનાં કપડાં સાફ કરતા અને ખાવાનું બનાવી ખવડાવતા. પોતે વસ્તીમાં જઈને જમી આવતા. કોઈક દિવસે એમને વસ્તીમાં અન્ન મળતું નહિ, ત્યારે તેમને ઉપવાસ કરવો પડતો; આવું જાણવા છતાં કોઈ દિવસ સેવકરામે તેમને એમ કહ્યું નહિ કે 'અમ પાસે દ્રવ્ય છે, તે આપણ બંને કાજે રસોઈ કરો ને તમે પણ અમ ભેળા જમો;' સ્વામિનારાયણે નિ:સ્વાર્થપણે સેવાચાકરી કરીને સેવકરામને સાજો કર્યો. કેવી નિ:સ્વાર્થ સેવાવૃત્તિ!

(3) લોજપુરમાં મહારાજ (શ્રી સ્વામિનારાયણ) સદાવ્રત ચલાવતા. તે સદાવ્રતમાં જે કોઈ ભિક્ષુજન આવતો તેને જમાડવા સારુ પોતે તંગિયો પહેરીને

અને ખભે કાવડ મૂકીને ભિક્ષા માગવા જતા; અને સવાર-સાંજ રોટલા કરીને તે સર્વને જમાડતા. પછી પોતાના સર્વે સાધુઓને જમાડીને છેલ્લે પોતે જમતા.

(૪) સહજાનંદ સ્વામીના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીએ પોતાની અંતિમ ઘડીએ સહજાનંદ સ્વામીને બે વચનો માગવા આગ્રહ કર્યો. ત્યારે સહજાનંદ સ્વામીએ બે વચનો આ પ્રમાણે માગ્યાં:

૧. 'તમારા ભક્તનું વીંછીનું દુ:ખ મને ભલે રૂંવાડે રૂંવાડે કોટી ગણું થાઓ, પણ તે ભક્તને ન થાઓ.'

૨. 'તમારા ભક્તના નસીબમાં રામપાત્ર (ભીખ માગવી) આવવાનું હોય તો તે મને આવો; પણ તે ભક્ત અન્નવસ્ત્રે સુખી રહો.'

પહેલા વરદાનમાં સ્વામિનારાયણની ભક્તવત્સલતા તથા કરુણાનાં દર્શન થાય છે. બીજા વરદાનમાં તો તેમણે ભક્તનું પ્રારબ્ધ પોતાના પર લઈ લીધું છે. આજ દિન સુધી ભગવાનના કોઈ અવતારે ભક્તોનાં દુ:ખ ને પ્રારબ્ધ પોતે ભોગવી લેશે એવું વચન કહ્યું નથી. આજે પણ એ વચન પ્રમાણે સ્વામિનારાયણ ધર્મના સાધુ-હરિભક્તો પ્રભુઆજ્ઞાનું

પાલન કરી સુખ-શાંતિથી જીવન પસાર કરે છે. આ ઐતિહાસિક હકીકત જેવી તેવી નથી.

(૫) સિદ્ધપુરના એક બ્રાહ્મણે શ્રીહરિ પાસે આવીને એમ કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! મારે છોકરાને જનોઈ દેવી છે અને ઘરમાં કાંઈ નથી, માટે મને કાંઈ આપો.' શ્રીહરિએ ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'તું આ ઘોડો લઈ જા, તે વેચીને તેના રૂપિયામાંથી તું જનોઈ દેજે.' મેથાણના પૂંજાજીએ બ્રાહ્મણને રૂપિયા આપી ઘોડો પાછો લીધો. આમ દયાળુ સ્વભાવના શ્રીહરિએ અનેક દુખિયા લોકોને સહાય કરી, તેમનું દુ:ખ ટાળ્યું છે.

(૬) એક વખત શ્રીહરિ રાતે એકલા લીંમલી ગામના સગરામ વાઘરીના ઝૂંપડામાં પધાર્યા. સગરામ અને તેની સ્ત્રી વિસ્મય પામી ગયાં કે અત્યારે મહારાજ ક્યાંથી! મહારાજ સગરામની ફાટેલી ગોદડીવાળા ખાટલા ઉપર બેઠા અને આખી રાત તેના કુટુંબને બોધ કરીને તેને રાજી કર્યું. આમ પછાત કોમના મનુષ્યો પ્રત્યે શ્રીહરિને ખૂબ પ્રેમ અને લાગણી હતાં.

(૭) જેતલપુરમાં યજ્ઞ કર્યો એ વખતે શ્રીહરિએ ઘરદીઠ દોઢ મણ ઘઉં દળવાને આપ્યા. એક વેશ્યાએ

પણ માગણી કરી. મહારાજે કહ્યું: 'જો તું તારા ભૂતકાળની ભૂલો નીવારીને પશ્ચાત્તાપ કરવા તૈયાર હોય અને તું જાતે ઘઉં દળી લાવે, તો તારું કલ્યાણ કરીએ.' તે બાઈએ શ્રીહરિનું વચન માથે ચડાવ્યું અને તે જાતે ઘઉં દળી લાવી. ત્યાર બાદ પોતાનો ધંધો છોડી સન્માર્ગે વળી ભક્ત બની ગઈ. શ્રીહરિમાં બીજાના અપરાધોને માફ કરી કલ્યાણ કરવાની અપાર ઉદારતા હતી.

(૮) એક વાર સહજાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા લાંઘણાજ ગામમાં આવ્યા. આ ગામમાં સોનબાઈ ભાવસાર અને નાગર બ્રાહ્મણ ગંગામા નામની બે સત્સંગી બાઈઓ રહેતી હતી. સોનબાઈ ગરીબ હતી અને ગંગામા પૈસેટકે સુખી હતાં. ગંગામાએ સોનબાઈને કહ્યું: 'તું સાધુઓ માટે રસોઈ કરજે અને હું મહારાજ માટે ઊંચામાં ઊંચી કમોદ રાંધી રસોઈ કરીશ.' સોનબાઈને પોતાની ગરીબાઈને લીધે સહજાનંદજી મહારાજને જમાડવાનું પોતાનું ભાગ્ય સરી જતું હોય એમ લાગ્યું. પણ ભગવાનને ગરીબ-તવંગરનો તફાવત હોતો નથી. સહજાનંદજી સીધા પેલી ગરીબ બાઈને ઘેર ગયા અને તેણે સાધુ

માટે બનાવેલી રસોઈ જમ્યા. પછી ગંગામા થાળ લઈને જ્યારે આવ્યાં ત્યારે પોતાને માટે તૈયાર કરેલી રસોઈ સોનબાઈને જમાડવાની તેમણે આજ્ઞા કરી.

(૯) ૧૮૬૯માં બહુ જ ભયંકર 'અગણોતેરો' કાળ પડ્યો ત્યારે સ્વામિનારાયણે લોકોને અન્નવસ્ત્રની સહાય કરવા પોતાના ત્યાગી-ગૃહી શિષ્યોને જુદાં જુદાં દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં મોકલ્યા; અને તેઓને આદેશ આપ્યો કે ભૂખ્યાંને અન્નદાન દેવામાં સત્સંગી ન-સત્સંગીનો ભેદ કરશો નહિ. પોતે જાતે પણ ઠેર ઠેર ફર્યા અને અનેકને પોતાના ઐશ્વર્યથી સહાય કરીને ઉગાર્યા. જીવસેવા ને માનવસેવા એ પ્રભુસેવાનો એક પ્રકાર છે, એમ પોતે આચરી બતાવ્યું.

સહજાનંદ સ્વામીનો અલૌકિક પ્રભાવ અને ઐશ્વર્યદર્શન

ભગવાનનું પૃથ્વી ઉપર જ્યારે પ્રાકટ્ય થાય છે, ત્યારે પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપ પ્રતિ જીવોને આકર્ષવાની અને એમનું જીવન ફેરવી નાખવાની તેમનામાં શક્તિ હોય છે. સ્વામિનારાયણમાં આવાં શક્તિ ને સામર્થ્ય

સહેજે જણાઈ આવતાં હતાં. નીચેની ઘટનાઓ એ શકિતનાં ઉદાહરણરૂપે જણાવી છે.

૧. સહજાનંદ સ્વામીની અલૌકિક કાંતિ, પ્રખર પ્રતિભા, જ્ઞાનની ગંભીરતા તથા સદ્‌ગુણોનું સ્વામિત્વ જોઈને સંખ્યાબંધ લોકોએ પોતાની જાતને તેમનાં ચરણારવિંદમાં અર્પણ કરી. મોટા મોટા મહંતો, મૌલવીઓ, સાધુઓ, વૈરાગી બાવાઓ, સંન્યાસીઓ, શક્તિના ઉપાસકો, અનેક મતપંથીઓ, વેદાંતીઓ તથા શ્રીમંત ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, સત્તાધારીઓ તથા ભયંકર લૂંટારાઓ પણ પોતપોતાની અપૂર્ણતાઓને ઓળખી આ પૂર્ણસ્વરૂપને શરણે થયા.

૨. સ્વામિનારાયણે હજારો મનુષ્યોના જીવનમાં ધરમૂળથી જીવનપલટો કરી નાખી તેમનામાં નવું ચૈતન્ય પ્રગટાવ્યું હતું. એમના ઉપદેશથી અનેકને શાંતિ અને સમાધાન થયાં હતાં. તેમને પ્રતાપે કેટલાક ભક્તો સમાધિનિષ્ઠ, કેટલાક નિરાવરણ દૃષ્ટિવાળા, કેટલાક ત્રિકાળજ્ઞ, કેટલાક સત્યસંકલ્પ, કેટલાક મૂર્તિમાન વૈરાગ્ય જેવા, કેટલાક પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રાખનાર; તો બીજા અનેક રજોગુણ તમોગુણના મલિન ભાવો વ્યાપે નહિ એવા, થયા હતા. વળી

માંગરોળના ગોરધનભાઈ જેવા કેટલાક મૂર્તિ સાથે તાદાત્મ્યભાવને પામ્યા હતા.

૩. વેરાગીઓ તરફથી તેમના સાધુઓને થતા ત્રાસનું દુ:ખ ટાળવા, સાધુઓને પરમહંસની દીક્ષા આપવી જરૂરી લાગી. આથી સ્વામિનારાયણે કાલવાણી ગામે એક રાત્રે પાંચસો ત્યાગી સાધુઓને એક સાથે પરમહંસ તરીકેની દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોઈ ને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો, મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજાને બદલે માનસી પૂજાનો વિધિ શીખવ્યો. સ્વામિનારાયણના અલૌકિક પ્રભાવને કારણે આ ભાગવતી દીક્ષાધારી સંતોને કંઠી, જનોઈ ને પૂજાનો ત્યાગ કરી, નવી દીક્ષા લેતાં વિલંબ ન લાગ્યો. અહીં નોંધ લેવી જરૂરી છે કે શ્રી સ્વામિનારાયણના એક વચન માત્રથી આ પરમહંસો પૈકી કેટલાક લગ્નમંડપમાંથી મીંઢળ તોડીને આવેલ યુવાનો હતા; કેટલાક ઊભો પાક છોડીને આવેલા ખેડૂત હતા; કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થો હતા; કેટલાક ગામગરાસ મૂકીને આવેલા રાજદરબારો હતા. બીજા અનેક લોકો સ્વામિનારાયણનો કાગળ વાંચતાં જ પાણી પીવા પણ ન રહેતાં, ત્યાગી થવા ચાલી નીકળ્યા હતા.

૪. સહજાનંદ સ્વામીએ શૈવો, શાક્તો, મુસલમાનો, જૈનો વગેરેને દૃષ્ટિમાત્રથી સમાધિ કરાવીને પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરી બતાવ્યા.

૫. અગતરાઈમાં પર્વતભાઈ નામના ભક્તને અને નાગડકામાં વ્યાપકાનંદ સ્વામીને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપમાંથી ચોવીસ અવતારો પ્રગટ થતા દેખાડ્યા અને પાછા એ દિવ્ય સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા એવું દર્શન કરાવ્યું.

૬. લોકોને સન્માર્ગે વાળી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જોડવા માટે સ્વામિનારાયણે સમાધિ પ્રકરણ ચલાવ્યું હતું, જેનાં થોડા દૃષ્ટાંતો જોઈએ:

શ્રીજીને જોઈને અનેક મનુષ્યો, ચકલાં, કબૂતરો, કપિ આદિ પ્રાણીઓને પણ સમાધિ થઈ જતી.

શ્રીજીની ચાખડીનો અવાજ સાંભળવા માત્રથી અનેકને સમાધિ થતી.

અષ્ટાંગયોગ જેમણે સિદ્ધ કર્યો ન હતો એવા સાધુઓને પોતાની લાકડી આપી, તેઓ સૂચન કરતા કે લાકડીના એક છેડાને અડકાડશો એટલે સમાધિ થશે અને બીજા છેડાથી સમાધિનું નિવારણ થશે.

સમાધિમાંથી અસલ સ્થિતિમાં પાછા આવ્યા પછી જે તે જનો સમાધિમાં પોતાને થયેલ દિવ્ય અનુભવોની વાતો કરતા. તે સાંભળીને પણ અન્ય જનોને અંતરમાં શાંતિ અને સુખનો અનુભવ થતો હતો.

૭. સહજાનંદ સ્વામીએ ખુદ મુક્તાનંદ સ્વામીને એક વૃક્ષ હેઠળ રામાનંદ સ્વામીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં; અને તેમની પાસે કહેવડાવ્યું કે સમાધિ પ્રકરણમાં ઢોંગ કે પાખંડ નથી. આથી મુક્તાનંદ સ્વામીનો સમાધિ પ્રકરણ અંગેનો સંશય ટળી ગયો અને સહજાનંદ સ્વામીને પોતાની શ્રદ્ધા ને ભક્તિ અર્પણ કરી. એમને વિષે પોતાનામાં પ્રગટેલી દોષબુદ્ધિ માટે સહજાનંદ સ્વામીની ક્ષમા માગી.

૮. માંડવીમાં, પોતાના પ્રતાપ દ્વારા સૌની સમક્ષ આત્માનંદ સ્વામી પાસે કુરાનના કલમા પઢાવ્યા હતા.

૯. અમદાવાદના સૂબા વિઠ્ઠલરાવ બાબાને ત્યાં એક અભણ ભાટના છોકરા પાસે અને ઉમરેઠમાં હરિભટ્ટ નામના અબૂધ, મૂંગા બ્રાહ્મણ પાસે વેદમંત્રો બોલાવ્યા હતા.

૧૦. સ્વામિનારાયણ પોતાના ભક્તોના સંકલ્પ પૂર્ણ કરવા એકી વખતે જુદે જુદે સ્થળે દર્શન આપતા.

ઘોડાના તબેલામાં ભયંકર લૂંટારા જોબનપગીને, જે જે ઘોડા આગળ તે જતો ત્યાં મહારાજનાં દર્શન થતા. સ્વામિનારાયણ કોઈ ઘોડાને ઘાસ નાખતા હોય તો કોઈને પાણી પાતા હોય. આ પ્રતાપ જોઈ જોબનપગી અને તેના માણસો શ્રીહરિના આશ્રિત થયા અને ચોરી, લૂંટફાટનો ધંધો છોડીને સાચા ભક્ત બની ગયા.

૧૧. સમૈયાનો પ્રસંગ હોય, યજ્ઞનો પ્રસંગ હોય કે કોઈ ભક્તને ઘેર ઉત્સવ હોય, તે ટાણે જો રસોઈ ખૂટી પડે તેટલી મોટી સંખ્યામાં જમનાર ભક્તો આવ્યા હોય, તો રસોઈ ન ખૂટે એવો ચમત્કાર સ્વામિનારાયણ બતાવતા.

૧૨. સહજાનંદ સ્વામીના સંકલ્પથી અસાધ્ય રોગો હટી જતા. તેમણે ભક્ત દાદાખાચરની દીકરીને ભયંકર માંદગીમાંથી, સંતોની અને પોતાની પ્રસાદીનું અન્ન જમાડીને, સાજી કરેલી. લીંમલીના મૂળજી શેઠની આંખના નંબર સંકલ્પ માત્રે દૂર કર્યા હતા; મૂળજી શેઠ જીવ્યા ત્યાં લગી વગર ચશ્મે સારું જોઈ શકતા હતા.

૧૩. સંવત ૧૮૬૯ની સાલમાં દુષ્કાળ પડવાનો છે, તેની આગાહી સ્વામિનારાયણે આગળથી કરી

હતી. ગામોગામ સત્સંગીઓને કાગળો લખાવ્યા હતા કે: 'અનાજ અને ઘાસપાણી સંઘરજો. તે ખરીદવા જેટલા પૈસા ન હોય તો કોઈ પણ મિલ્કત વેચીને પણ સંઘરજો.' આગાહી પ્રમાણે ખરેખર દુષ્કાળ પડ્યો. જેમણે તેમના વચનમાં વિશ્વાસ મૂકી દાણાપાણીનો સંઘરો કર્યો હતો, તે મુશ્કેલીમાં ન મુકાયા.

૧૪. એક સમયે શ્રી ગઢપુરમાં શ્રીજીમહારાજ રાતના અક્ષર ઓરડીમાં શુકમુનિ પાસે કાગળ લખાવતા હતા. ત્યાં ઓચિંતાનો દીવો ઓલવાઈ ગયો. એટલે શુક-મુનિએ કહ્યું, 'કાગળ અધૂરો રહ્યો ને દીવો ઓલવાઈ ગયો.' તરત જ શ્રીજીમહારાજે પોતાના ચરણારવિંદના અંગૂઠામાંથી દીવા કરતાં પણ અધિક પ્રકાશ દેખાડ્યો. કાગળ જ્યાં સુધી લખાઈ રહ્યો ત્યાં સુધી તે પ્રકાશ ચાલુ રહ્યો હતો.

૧૫. સ્વામિનારાયણ પોતાની મહત્ કૃપા વરસાવી પોતાના ભક્તનાં ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ બદલી નાંખતા; એટલું જ નહિ, તેમના તથા તેમના મહાન સંતોના ભગવત્ સંબંધને પામેલાં વૃક્ષોના સ્વભાવ-ગુણોમાં પણ પરિવર્તન કરી નાખતા. આવાં કેટલાંક વૃક્ષો આજે પણ મોજૂદ છે.

૧૬. સહજાનંદ સ્વામીને લાખો લોકોએ એમના જીવનકાળ દરમિયાન જ અવતારી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ તરીકે અપનાવ્યા હતા. તેઓએ એમના પડતા બોલ ઝીલ્યા અને એમના હાથમાં પોતાનાં નાડીપ્રાણ સોંપી દીધાં હતાં.

૧૭. જે સંતો-પરમહંસોને લોકો ભગવાનના અવતાર તરીકે સ્વીકારતા, તે સંતો-પરમહંસો પોતે જેમની ઇષ્ટદેવ તરીકે ઉપાસના કરતા હોય, એ શ્રી સ્વામિનારાયણ સર્વ અવતારના અવતારી હોય એમાં શું આશ્ચર્ય?

૧૮. ભગવાનના અવતારોએ જેવું સામર્થ્ય બતાવ્યું હતું તેવું સામર્થ્ય તો શ્રી સ્વામિનારાયણના ભક્તો દર્શાવતા. મતલબ કે શ્રી સ્વામિનારાયણનું સામર્થ્ય તો અવતારોના સામર્થ્ય કરતાં ક્યાંય ચડિયાતું હતું.

ઉપરોક્ત હકીકતો બતાવે છે કે સ્વામિનારાયણ કોઈને આંજી નાંખવા નહિ, પણ પોતાના ભક્તોને સહાયરૂપ થવા માટે તથા કેવળ કલ્યાણના હેતુસર પોતાના પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની મનુષ્યોને પ્રતીતિ કરાવવા, પોતાનું દિવ્ય સામર્થ્ય જણાવતા અને ચમત્કારિક લાગે તેવાં કાર્યો કરતા.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું સર્વોપરીપણું પ્રતિપાદન કરતાં શાસ્ત્રોનાં આધારવચનો:

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવ અંગે શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખ

બ્રહ્માંડપુરાણમાં વચન છે કે—

दत्तात्रेयः कृते युगे त्रेतायां रघुनंदनः ।
द्वापरे वासुदेवः स्यात् कलौ स्वामी वृषात्मजः ।।

'સત્યયુગમાં દત્તાત્રેય, ત્રેતાયુગમાં રઘુનંદન, દ્વાપર યુગમાં વાસુદેવ અને કલિકાળમાં ધર્મના પુત્ર સ્વામિનારાયણ પ્રગટ થશે.'

પદ્મપુરાણ માં કહ્યું છે કે—

पाखण्डबहुले लोके स्वामिनाम्ना हरिःस्वयम् ।
पापपंकनिमग्नं तज्जगदुद्धारयिष्यति ।।

'પાખંડથી ભરપૂર આ લોકમાં 'સ્વામી' નામના શ્રીહરિ સ્વયં પરમાત્મારૂપે પ્રગટ થઈ, પાપરૂપી કાદવમાં ખૂંપેલા આ જગતનો ઉદ્ધાર કરશે.'

મહાભારતમાં દર્શાવેલ અવતાર-અવતારીનો ભેદ—

મહાભારતના શાન્તિપર્વના મોક્ષધર્માનુશાસન

પર્વ અ. ૩૪૩માં નરનારાયણ ભગવાન નારદજીને પૂછે છે:

अपीदानीं स भगवान् परमात्मा सनातनः ।
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्टः आवयोः प्रकृतिःपरा ।।

'હે નારદ, આ સમયે તમે શ્વેતદ્વીપમાં જઈને, નરનારાયણ એવા, અમારા બંનેના કારણરૂપ, સનાતન પરમાત્મા, વાસુદેવ ભગવાનનાં કેવાં દર્શન કર્યાં?'

આ પ્રકારે પૂછવાથી નારદજી નરનારાયણ ભગવાનને કહેવા લાગ્યા:

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान् विश्वरुपधरोऽव्ययः ।
दृष्टौ युवां मया तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।।

'હે ભગવન્! મેં વિશ્વરૂપધારી એવા કાન્તિમાન પરમ પુરુષ અર્થાત્ વાસુદેવ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં; એટલું જ નહિ પરંતુ તમને બંનેને તે સ્થળે ભગવાનની બાજુમાં જોયા.'

ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહે છે—

कृते युगे महाराज! पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयम्भुवः ।।

'હે મહારાજ! પૂર્વે સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સત્યયુગમાં એ સ્વયંભૂ ભગવાન 'વાસુદેવ'ના ચાર

અવતાર થયા હતા. તેમનાં નામ નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણ -એવાં રાખેલાં હતાં.'

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અવતાર–અવતારીનો ભેદ–

પ્રથમ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં એમ કહ્યું છે કે 'ભગવાને મહદાદિક તત્ત્વદ્વારે વૈરાજ પુરુષનું રૂપ ધારણ કર્યું અને વૈરાજ પુરુષ દ્વારા ચોવીસ અવતાર થયા છે.' દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ અ.૪૧માં સુદામા બળદેવજી તથા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે:

भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ।
अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ।।

'તમો શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ બંને સર્વ જગતનાં કારણ છો અને સર્વ વિશ્વના સુખ સારુ અને વૃદ્ધિને અર્થે આ લોકમાં વાસુદેવના અંશરૂપે અવતર્યા છો; અર્થાત્ તમે વાસુદેવના અવતાર છો.'

વિષ્ણુપુરાણના પંચમ અંશના ૧૭મા અધ્યાયમાં–

અક્રૂરજી શ્રીકૃષ્ણનાં તથા બળદેવજીનાં દૂરથી દર્શન કરીને કહે છે:

भगवद्वासुदेवांशौ द्विधा योऽयं व्यवस्थितः ।।

'આ શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવજી બે રૂપો છે, જે પૈકી શ્રીકૃષ્ણ છે તે ભગવાન વાસુદેવનો અંશાવતાર છે.'

હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કંધ ૩ અ. ૨૦માં શ્રીહરિ મૂળજિતને કહે છે—

नैक्यं हि विद्यते धीमन्नवतारावतारिणो ।
वर्तते वास्तवो भेदस्ताराचन्द्रमसोरिवः ।।

'અવતાર-અવતારીમાં ઐક્ય નથી, પરંતુ તારા અને ચન્દ્રમામાં જેવો ભેદ છે, તેવો ભેદ અવતાર અને અવતારીમાં છે.'

હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૧૪૬માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે કે—

रामकृष्णादयः सर्वेऽवताराः सन्त्यो हि मे ।
पुरुषोत्तमस्य वित्तेरयेतत्सत्यं ब्रवीमि वः ।।

'પુરુષોત્તમ એવો હું, તમને આ સત્ય વાત કહું છું કે રામકૃષ્ણાદિ સર્વે અવતારો મારા છે, એમ સમજો.'

ગર્ગસંહિતામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે—

यस्मिन् सर्वाणि तेजांसि विलीयन्ते स्वतेजसे ।
तं वदन्ति परे साक्षात् परिपूर्णतमः स्वयम् ।।

'જે સર્વ અવતારોને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરે છે, અને ફરી પાછા કાર્ય માટે પ્રગટ કરે છે, તે પરિપૂર્ણતમ અને સ્વયં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે.'

નોંધ: આગળ આપણે જોયું કે ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે તમામ અવતારોને પોતાની મૂર્તિમાંથી પ્રગટ કર્યા હતા અને પાછા પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કર્યા હતા. સમાધિ દ્વારા અનેક જનોને એમણે આ દિવ્ય ઐશ્વર્ય બતાવ્યું હતું. આ જ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની સર્વોપરીતા.

હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કંધ ૨ અ. ૧માં ધર્મદેવ તથા ભક્તિમાતા પ્રત્યે વાયુપુત્ર હનુમાનજી કહે છે–

युष्मत्पुत्राद् बिभेत्यस्मात्सर्वलोकभयंकरः ।
कालस्तथेश्वराः सर्वे सन्त्यस्यादेशवर्तिनः ।।
हेतुरेवावताराणामवतारी स्वराट् प्रभुः ।
एषाऽक्षराक्षरपरः कारणानांच कारणम् ।।

'સર્વ લોકને ભય આપનારો કાળ પણ તમારા પુત્રથી ભય પામે છે; તેમ જ કાળ તથા સર્વે ઈશ્વરો પણ આ તમારા પુત્ર શ્રીહરિની આજ્ઞામાં વર્તે છે. વળી આ તમારા પુત્ર સર્વ અવતારોના પણ અવતારી સ્વરાટ્ પ્રભુ છે. અને ક્ષર-અક્ષરથી પર અને સર્વના કારણના પણ કારણ છે.'

સ્વામિનારાયણ ભગવાનની શ્રીમુખવાણી 'વચનામૃતો' શું કહે છે તે તપાસીએ–

ગઢડા છે. પ્ર. વચ. ૩૮–

'સર્વોપરી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે જ દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિષે પ્રગટ થયા થકી સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે ને તમારા ઇષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે; એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે ને ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વને એકાંતિક ભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે અને આ ભગવાનના જે પૂર્વે ઘણાક અવતાર થયા છે, તે પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે ને પૂજવા યોગ્ય છે.'

લોયા વચ. ૧૧–

'જેવી ભગવાનની મૂર્તિ પોતાને મળી હોય તેનું જ ધ્યાન કરવું અને પૂર્વે ભગવાનના અવતાર થઈ ગયા તે મૂર્તિનું ધ્યાન ન કરવું, અને પોતાને ભગવાનની જે મૂર્તિ મળી હોય તેને વિષે પતિવ્રતાની ટેક રાખવી.'

ગઢડા મ. પ્ર. વચ. ૧૩–

'એ અક્ષરાતીત જે ભગવાન છે તે જ સર્વે અવતારનું કારણ છે, અને સર્વે અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી

પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને વિષે લીન થાય છે. અને તે તેજને વિષે જે મૂર્તિ છે તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે એમ જાણજો. તેણે કરીને તમારું પરમ કલ્યાણ થશે. અને આ વાતને નિત્ય નવી ને નવી રાખજો, પણ ગાફેલપણે કરીને વિસારી દેશો મા. એ ભગવાનના સ્વરૂપની દૃઢતા વિના તો ગમે તેટલો ત્યાગ રાખો, ને ગમે તેટલા ઉપવાસ કરો, પણ કલ્યાણના માર્ગમાં ખામી ભાંગશે નહિ.'

ગઢડા મ. પ્ર. વચ. ૯—

'પોતાને સાક્ષાત્ મળ્યું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ, તેને સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ ને સર્વ અવતારનું કારણ અવતારી, એવું જાણવું અને એમ ન જાણે ને નિરાકાર જાણે ને બીજા અવતાર જેવા જાણે, તો તેનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય. જ્ઞાનમાર્ગ તો એવો સમજવો જે કોઈ રીતે ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ થાય નહિ. અને ભગવાનની મૂર્તિનું બળ અતિશે રાખવું, જે સર્વોપરી, જે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તે મુને પ્રાપ્ત થયું છે.'

ગઢડા મ. પ્ર. વચ. ૧૮—

'પોતાના ઇષ્ટદેવના જે જન્મથી કરીને દેહ મૂકવા પર્યંતનાં ચરિત્ર, તેનું જે શાસ્ત્ર, તેણે કરીને

સંપ્રદાયની પુષ્ટિ થાય છે. માટે પોતાના ઇષ્ટદેવનાં ચરિત્રનાં શાસ્ત્ર વાંચવાં, સાંભળવાં.'

પંચાળા વચ. ૧—

'જેમ ભગવાનનો સંબંધ અતિશે રહે તેમ ઉપાય કરે, તેને બુદ્ધિવાન કહીએ. અને પશુના સુખથી મનુષ્યમાં અધિક સુખ છે, ને તે કરતાં રાજાનું સુખ અધિક છે, ને તેથી દેવતાનું સુખ અધિક છે, ને તેથી ઇન્દ્રનું સુખ અધિક છે, ને તેથી બૃહસ્પતિનું, તેથી બ્રહ્માનું , ને તેથી વૈકુંઠના લોકનું, ને તેથી ગોલોકનું સુખ તે અધિક છે, ને તેથી ભગવાનના અક્ષરધામનું સુખ અતિ અધિક છે.'

અમદાવાદ વચ. ૭—

આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજ જણાવે છે કે, 'સર્વ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેનો કર્તા પણ હું જ છું અને મારે તેજે કરીને અનંત બ્રહ્માંડના અસંખ્ય શિવ, અસંખ્ય બ્રહ્મા, અસંખ્ય કૈલાસ, અસંખ્ય વૈકુંઠ અને ગોલોક, બ્રહ્મપુર અને અસંખ્ય કરોડ બીજી ભૂમિકાઓ એ સર્વે તેજોમય છે. ને વળી હું કેવો છું? તો મારા પગને અંગૂઠે કરીને પૃથ્વીને ડગાવું તો અસંખ્ય બ્રહ્માંડની પૃથ્વી ડગવા લાગે, ને

મારે તેજે કરીને સૂર્ય, ચંદ્રમા, તારા આદિક સર્વે તેજોમય છે. એવો જે હું, તે મારે વિષે એમ સમજીને નિશ્ચય કરે તો ભગવાન એવો જે હું, તે મારે વિષે મન સ્થિર થાય ને કોઈ કાળે વ્યભિચારને પામે નહિ ને જે જે જીવ મારે શરણે આવ્યા છે ને આવશે ને એમ સમજશે તે સર્વેને હું સર્વોપરી એવું જે મારું ધામ છે, એને પમાડીશ.'

આમ શ્રી સ્વામિનારાયણે પોતે જ ખુલ્લેખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું છે કે 'પોતે અવતારોના પણ અવતારી છે; અવતારનું કારણ પણ પોતે જ છે.'

સમકાલીન મહાન સંત-પરમહંસોનો સ્વાનુભવ શું કહે છે તે જોઈએ—

હરિલીલાકલ્પતરુ: રામાનંદ સ્વામીનો અનુભવ-

રામાનંદ સ્વામી લાલજી ભક્તને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યા:

स इत्यथाऽवदद् भक्तं मतः कृष्णो यथाऽधिकः ।
तथाऽत्यधिक एवेशात् तस्माद्दपि स विद्यते ।।

'હે ભક્ત! જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મારા થકી મોટા છે, તેમ લોજમાં આવ્યા છે તે નીલકંઠ

બ્રહ્મચારી, ગોલોકધામનિવાસી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન થકી પણ અતિશય મોટા છે.'

વળી સ્વામી આગળ કહે છે:

सर्वेषामवताराणां कारणं च परात्परः ।
सोऽपाकृतगुणैश्वर्यो विद्यते पुरुषोत्तमः ।।

'હે ભક્ત! એ બ્રહ્મચારી તો દિવ્ય ગુણ ઐશ્વર્યવાળા અને સર્વ અવતારોના કારણ છે અને પરાત્પર પુરુષોત્તમ પરમાત્મા છે.'

સદ્‌ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો

વાર્તા ૧૬૭—

એક હરિભક્તે સ્વરૂપાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું: 'આ શ્રીજીમહારાજનો અવતાર કેવો જાણવો?' ત્યારે સ્વરૂપાનંદ સ્વામીએ કહ્યું , 'આ અવતાર નહિ, આ તો રામકૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારના અવતારી પ્રગટ પુરુષોત્તમ છે; અને બીજા અવતાર જેવી કળાઓ તો પોતાના ભક્ત દ્વારા બતાવે છે.'

વાર્તા ૧૬૮—

એક વાર એક સાધુ કહે: 'મને તો બધુંય બ્રહ્માંડ દેખાય છે.' ત્યારે વ્યાપકાનંદ સ્વામી બોલ્યા: 'તમને તો એક બ્રહ્માંડ દેખાય છે ને મને તો અનંત આશ્ચર્ય,

અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ ને ગોલોકાદિક ધામ હસ્તામલકવત્ દેખાય છે. એ તો રામકૃષ્ણાદિ સર્વે અવતારના અવતારી શ્રી સહજાનંદ પુરુષોત્તમની મૂર્તિના ધ્યાનનો પ્રતાપ છે.'

શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના પ્રશ્નનો સાધુઓએ આપેલો સુંદર જવાબ—

ખુદ સહજાનંદ સ્વામીએ પોતે એક વાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો: 'અમે બીજા અવતારોનાં જેવાં પરાક્રમો કર્યાં નથી, સમુદ્ર પર પાળ બાંધી નથી, દસ મસ્તકનો રાવણ માર્યો નથી, મંદરાચળ પીઠ પર ધર્યો નથી અને કંસ, શિશુપાલનો વધ પણ કર્યો નથી. તો પછી તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહો છો?'

સાધુઓએ જવાબ આપ્યો:'રામે રાવણને માર્યો, પણ એ રાવણ તો કામ અને અભિમાનથી હણાયેલો જ હતો. વામને બલિને છળ્યો, પણ એ લોભ, મોહથી છળાયેલો જ હતો. કૃષ્ણે કંસ, શિશુપાલનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક ષડ્રિપુઓએ તેમનો વધ કરી જ રાખ્યો હતો; એ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે અમારા અંત:શત્રુઓને તમે માર્યા. **માટે અમે તમને અવતારી કહીએ છીએ.** તમે સમુદ્ર પર પાળ નથી બાંધી, પણ તમે ભવસાગર અને પ્રભુના ધામ વચ્ચે સળંગ રસ્તો

બાંધી દીધો છે. તમે મંદરાચળ કે ગોવર્ધન પર્વત નથી ધાર્યા, પણ અમારા પાપપર્વતોને ક્ષણમાં હટાવી દઈ અમારાં ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધાં છે. એ કારણથી અમે તમને પ્રગટ પુરુષોત્તમ કહીએ છીએ.'

હરિસ્મૃતિચિંતામણિમાં સદ્‌ગુરુ નિષ્કુળાનંદજીએ ગાયું છે કે—

'અલૌકિક મૂર્તિ આજની, ધરી ધર્મકુમાર;
જોતાં ના'વે જોડ્યમાં, આ સમ અન્ય અવતાર.
સમર્થ મૂર્તિ સુખભરી, ધરી ન ધરશે કોઈ;
સર્વોપરી છે શ્રીહરિ, સહજાનંદ પ્રભુ સોય.'

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે આપેલાં બે અભયવચનો

૧. 'જે જીવ અમારે આશરે આવશે અને ધર્મનિયમમાં રહેશે તેને અમે અંતઃકાળે દર્શન દઈને, ભગવાનનું જે અક્ષરધામ છે, તેને પમાડીશું.'

આ વચન પ્રમાણે આજે પણ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ અંતઃસમયે પોતાનાં આશ્રિતને દર્શન આપી પોતાના દિવ્ય ધામને પમાડે છે. આમ, સ્વામિનારાયણે પોતાના ખરાં આશ્રિતોને

મૃત્યુના ભય થકી મુક્ત કર્યાં છે.

૨. મંદિરોમાં ભગવાનની મૂર્તિઓ પધરાવી, તેમાં પોતાના સત્યસંકલ્પત્વનું સિંચન કર્યું, ને પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરી. પછી પ્રભુ બોલ્યા: 'આ મૂર્તિઓમાં હું સદાય પ્રત્યક્ષ રહીશ, તમારી સાચી ભક્તિથી કરેલી પૂજા ગ્રહણ કરીશ અને તમારા શુભ સંકલ્પ સત્ય કરીશ.' વળી આગળ કહ્યું: 'અમારી આ દિવ્ય મૂર્તિઓ ને પ્રતિમાઓમાં કાષ્ઠ, પાષાણ કે કાગળભાવ પરઠશો નહિ.'

આજ દિન સુધીમાં ભગવાનના કોઈ અવતારે આવી વાણી ઉચ્ચારી હોય એવું જણાતું નથી. સર્વોપરી પ્રગટ પ્રભુ સિવાય આવો કોલ આપવાનું સામર્થ્ય કોનામાં હોય?

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે આપેલો સર્વોપરી મંત્ર

સમસ્ત બ્રહ્માંડોના નિયામક ફક્ત એક પુરુષોત્તમ નારાયણ અર્થાત્ પોતે જ છે, એમ જણાવી 'સ્વામિનારાયણ' મંત્ર આપ્યો ને પછી બોલ્યા જે: 'સર્વ ક્રિયામાં મારી સ્મૃતિ રાખો; માળા મારા નામની

ફેરવો; ભજન કીર્તન મારું કરો; ચારિત્ર મારાં ગાઓ; ધ્યાન મારા સ્વરૂપનું ધરો; સેવા-ઉપાસના મારી કરો. હું તમને સર્વ દોષો થકી મુક્ત કરી મારા સર્વોપરી દિવ્ય સુખને પમાડીશ.' સર્વોપરી પરમાત્મા જ આવી કૃપાવાણી ઉચ્ચારી શકે.

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ અને તેમણે સ્થાપેલ ધર્મ વિશેના ઉપરોક્ત સમગ્ર અધ્યયન પરથી નીચેની હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે

(૧) શ્રી સ્વામિનારાયણ સર્વ અવતારોના અવતારી, ક્ષર-અક્ષરથી પર અને સર્વ કારણના પણ કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે.

(૨) શ્રી સ્વામિનારાયણ સ્વયં પરાત્પર પરમાત્મા હોઈ, સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતિ-સુખની પ્રાપ્તિ માટે, જગતના સર્વ મનુષ્યોને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

(૩) અવતારોમાં અંશ, કળા, પૂર્ણ, પરિપૂર્ણ, એવું તારતમ્ય છે, છતાં અવતારમાં અવતારીનો આવિર્ભાવ થાય છે; તેથી સ્વાભાવિક રીતે અવતારે આચરેલાં ચરિત્ર તે અવતારીનાં જ છે. એ દૃષ્ટિએ

શાસ્ત્રમાં અવતાર-અવતારીના અભેદપણાનાં વચનો પણ જોવા મળે છે.

(૪) જગત સમક્ષ આજે વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનું સર્વશ્રેષ્ઠ શ્રેય અને પ્રેય સધાય એવો સરળ છતાં પૂર્ણ માર્ગ શ્રી સ્વામિનારાયણે પ્રબોધેલો છે.

(૫) શ્રી સ્વામિનારાયણ ધર્મ સર્વગ્રાહી, સર્વજીવહિતાવહ અને વિશાળ સર્વદેશીયતા ધરાવતો હોઈ, વિશ્વધર્મ છે એમ હર કોઈને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

(૬) ધર્મની વ્યાખ્યા વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી થવી જોઈએ. જે ધર્મ માનવને સાચા અર્થમાં માનવ બનાવે તે જ વિશ્વધર્મ છે. આ કથન પ્રસ્તુત ધર્મના સંદર્ભમાં અક્ષરશઃ સત્ય ઠરે છે.

આમ, સર્વહિતકર આ ધર્મ વિશ્વમાં ઉત્તરોઉત્તર વૃદ્ધિ ને વિકાસ પામતો રહે, એવી સર્વોપરી પરાત્પર પરમાત્મા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુને પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રાખવાનો અભ્યાસ કરીએ

મૃદંગ, સારંગી, સરોદ, તાલ ઇત્યાદિક વાજિંત્ર વજાડીને કીર્તન ગાવાં, તેને વિષે જો ભગવાનની સ્મૃતિ ન રહે, તો એ ગાયું તે ન ગાયા જેવું છે. ને ભગવાનને વિસારીને તો જગતમાં કેટલાંક જીવ ગાય છે તથા વાજિંત્ર વજાડે છે, પણ તેણે કરીને તેના મનમાં શાંતિ આવતી નથી. તે માટે ભગવાનનાં કીર્તન ગાવાં તથા નામરટણ કરવું, તથા નારાયણધૂન કરવી ઇત્યાદિક જે જે કરવું તે ભગવાનની મૂર્તિને સંભારીને જ કરવું. અને ભજન કરવા બેસે ત્યારે તો ભગવાનને વિશે વૃત્તિ રાખે ને જ્યારે ભજનમાંથી ઊઠીને બીજી ક્રિયાને કરે, ત્યારે જો ભગવાનમાં વૃત્તિ ન રાખે તો તેની વૃત્તિ ભજનમાં બેસે ત્યારે પણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય નહિ. માટે હાલતાં, ચાલતાં, ખાતાં, પીતાં, સર્વે ક્રિયાને વિષે ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રાખવાનો અભ્યાસ કરવો, તો ભજનમાં બેસે ત્યારે ભગવાનમાં વૃત્તિ સ્થિર થાય. અને જેને ભગવાનમાં વૃત્તિ રહેવા લાગે તેને તો કામકાજ કરતી વખતે પણ રહે. તે માટે સાવધાન થઈને ભગવાનના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ રાખવાનો અભ્યાસ, ભગવાનના ભક્તને કરવો.

—ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ